

URTX

LES CLAUS DE LA HISTÒRIA DE LA DONA.
UNA INTERPRETACIÓ FEMINISTA D'ISABELLE D'ESTE

Roser Miarnau Pomés i Mireia Fontanet Viladot

LES CLAUS DE LA HISTÒRIA DE LA DONA. UNA INTERPRETACIÓ FEMINISTA D'ISABELLE D'ESTE

Abstract

El objetivo de este artículo es explicar la historia de una mujer que destaca en su época, Isabelle d'Este, desde una lectura feminista, cómo la interpretación feminista de la vida de esta mujer excepcional reinterpreta y explica su vida desde una nueva perspectiva.

The purpose of this article is to explain the story of a woman, Isabelle d'Este, who stands out from her time, from a feminist reading, how the feminist interpretation of the life of this exceptional woman reinterprets and explains her life from a new perspective.

Paraules clau

Dona, gènere, feminista, matrimoni, història, intel·ligència, capacitat, diplomàcia, masclisme.

“Dona, desperta’t; el repic de campanes de la raó es fa sentir a tot l’univers; reconeix els teus drets. El poderós imperi de la naturalesa ja no està envoltat de prejudicis, fanatisme, superstició i mentides. La flama de la veritat ha dispersat tots els núvols de la bogeria i de la usurpació”¹
Olympe de Gouges (1748-1793)

Contextualització

Les dones, al llarg del relat històric, han estat invisibles, sense veu pròpia, sense poder transcendir més enllà de la seva força de treball, la seva capacitat reproductiva o superant la seva pròpia bellesa física o, si més no, del seu poder d’atracció sexual temporal. Han estat objecte de comerç entre famílies². Ser dona i néixer en una societat que privilegia el masculí fa que

l’adaptació al segon pla i als condicionants hagin convertit la dona en un animal en domesticació des del seu naixement³. De fet “les dones, sens dubte, constitueixen un dels grups que han estat situats al costat de l’animalitat⁴, justificant amb aquest argument la seva inferioritat”⁵.

Aquesta domesticació s’encaminava a donar sentit a una vida regalada als altres i a la “gratificació” de la funció que es tenia per als altres. Biològicament havia de ser mare i cuidadora de la casa i dels fills⁶. El mecanisme consistia en associar característiques animals a la dona com a argument justificatiu, com pot ser el fet d’alletar⁷.

L’antropologia mateixa ha plantejat la hipòtesi de la universalitat de la subordinació femenina com a conseqüència d’una suposada major proximitat de les dones a la naturalesa⁸.

¹ *Declaració dels drets de la dona i de la ciutadana*. Redactada el 1789 per Olympe de Gouges, pseudònim de Marie Gouze, per ser decretada per l’Assemblea Nacional Francesa. Fragment extret de l’epíleg. Va ser guillotinata per les seves idees polítiques el 3 de novembre de 1793.

² ANDERSON, Bonnie S., ZINSSER, Judith P. (1992 p. 11).

³ *Llibre del Gènesi* “Estaràs sotmesa a l’home”.

⁴ VELASCO SESMA, (2017 p. 44-45). En cuanto a esto, Linda Birke ha observado que de la misma manera que se ha establecido una jerarquía entre los humanos y los animales, poniendo a estos últimos en el nivel más bajo, se ha instaurado la diferenciación por géneros, situando al varón en la cúspide, por sus cualidades tanto físicas como intelectuales y morales.

⁵ GONZÁLEZ, Marta I.; RODRÍGUEZ CARREÑO, Jimena. en GONZÁLEZ, Marta I.; RIECHMANN, Jorge; RODRÍGUEZ CARREÑO, Jimena; TAFALLA, Marta (2008 p. 95). El paralelismo entre el especismo y el sexismo no es una mera analogía. Los argumentos del androcentrismo se fundamentaron a menudo sobre la asociación de las mujeres con los animales inferiores.

⁶ EG. ESTÁBAÑEZ. (1984 p. 9-39). Aristòtil ja afirmava que la dona està menys dotada que l’home en el seu intel·lecte, incapaç d’arribar a plantejaments metafísics. També afirmava que només el masculí és actiu en la procreació. La dona ha d’estar subjecta a l’home, supeditada i controlada, servir d’ajuda a la procreació i com a cuidadora de la llar. Aquestes idees però són molt anteriors a Aristòtil, perquè ja es troben presents dins les cultures antigues gregues, d’orient mitjà i en l’àmbit de la cultura jueva. En els textos cristians com per exemple en *Suma Theologica* de Sant Tomàs d’Aquino, s’intenta debatre en part la visió femenina, la seva creació, el seu pecat original, aquests textos testimonien la devaluació femenina.

⁷ GONZÁLEZ, Marta I.; RODRÍGUEZ CARREÑO, Jimena (2008. p. 96). Si el amamantamiento ligaba a la especie humana, a través de sus hembras, con el resto de los animales, la razón (eminentemente masculina) era la facultad que nos hacía diferentes y superiores. Una característica femenina nos acerca a los animales, y una característica masculina nos aleja de ellos.

L'espai de les dones: l'espai reproductiu i domèstic o familiar

Treball i silenci. Obediència i virtut. Adjectius associats directament, conscientment cap a l'adoctrinament femení. La dona sobretot havia de ser treballadora i "bona". La identitat de les dones es crea en base a "ser per als altres". Aquest "ser per als altres" també és la base de l'autoestima femenina. Aquesta acaba depenent del resultat de les accions que fem perquè l'altre ens miri i reconegui. Segons Marcela Lagarde y de los Ríos, la dimensió tradicional de l'autoestima de les dones depèn de l'estima dels altres. És evident que la dimensió tradicional de l'autoestima és una construcció de la identitat patriarcal que situa les dones en dependència vital sota control i, moltes vegades, també sota sotmetiment⁹.

La dona no decideix, la dona no gestiona, la dona és dona en tant que mare, en tant que esposa en tant que filla¹⁰. La dona es dona a la feina, a la família i a les responsabilitats. La dona abraça, cuida, cuina, treballa i sobretot calla. La dona rep, rep ordres, rep els fills, rep el seu marit quan ell vol i com vol, la dona rep el que Déu vulgui. I la paraula de Déu és sagrada i diu que les dones són pecadores, que s'han de purificar, s'han de mantenir verges fins al matrimoni i mil i una coses més referents al seu propi esperit femení. Totes temoroses de Déu escoltant misògins sermons a missa puntuals. Les grans líders femenines, verges i santes, castes i pures, grans màrtirs. Esfereïdores històries de maltractes, violacions i martiris en favor d'una defensa ferma a la castedat. Santa Maria Goretti, apunyalada per negar-se a ser violada, un dels grans referents. Moltes santes gràcies a molts agressors i finals dolorosos de mort en l'envestida salvatge. Era millor morir que sobreviure a la infàmia. Aquesta era la lliçó de doble brutalitat vers la dona. I

totes atemorides vigilaven que la desgràcia no les anés a trobar o a no donar-se a veure o a no donar de què parlar.

Les relacions socials entre dones també es contaminen dels valors i les infravaloracions socials. El control pren formes perverses dins una picaresca femenina fingida. Tasques més disteses com rentar la roba al safareig, com a lloc de socialització femenina, acaba sent frase feta de *fer safareig* amb connotacions negatives de xerrameca maliciosa o trivial. L'alegria femenina, els cànctics femenins, les veus femenines són rebaixades a distracció i soroll propi del seu gènere superficial¹¹.

La dona sempre serà menor d'edat

La dona sota el control masculí mai arriba a ser adulta, sempre ha d'estar tutelada, sempre necessita protecció, direcció i càstig. La violència, no només la física, acaba sent institucional, està normalitzada i assumida. I si es parla de violència no pot fer-se en singular, és imprescindible fer-ho en plural ja que la violència contra les dones pel fet de ser dones no és una, en són moltes¹², i només en posarem uns pocs exemples:

- Institucional i jurídica, per exemple, el fet que durant la dictadura franquista per llei una dona, per realitzar qualsevol acte administratiu, com ara obrir un compte al banc, necessités la signatura d'un home.
- Invisible: simbòlica i normalitzada, per exemple, la cosificació de la dona als mitjans de comunicació i publicitaris.
- De gènere (exercida per la parella o exparella): ambiental, econòmica, física, psicològica, social, sexual.
- Derivada dels conflictes armats, per exemple, l'ús de la violació com a arma de guerra.
- Sexual: violació, violació consentida, violació

⁸ VELASCO SESMA, Angélica (2017 p. 15-16). Desde la antropología, se ha planteado la hipótesis de la universalidad de la subordinación femenina como consecuencia de una supuesta mayor proximidad de las mujeres a la naturaleza. Tanto las mujeres como las labores de mantenimiento de la vida tradicionalmente llevadas a cabo por ellas contarían, por tanto, con un estatus inferior a los hombres y a las actividades del ámbito público. La mujer sería percibida como la intermediaria entre la cultura y la naturaleza. Esta última ha sido considerada inferior a la primera en prácticamente todas las sociedades conocidas. La naturalización de las mujeres y la infravaloración de la naturaleza han sido elementos constantes en la historia de Occidente. Y la idea de las naturalezas diferentes y complementarias de los sexos ha sido un argumento recurrente para legitimar la sociedad patriarcal.

⁹ LAGARDE Y DE LOS RÍOS, Marcela (2001 p. 89).

¹⁰ ANDERSON, Bonnie S., ZINSSER, Judith P. (1992 p. 12) Les dones es definien en relació amb els homes, en la documentació històrica apareixen unides com a filla de, esposa de, mare de, vídua de... i ja les monges doncs casades amb Crist.

¹¹ ANDERSON, Bonnie S., ZINSSER, (1992 p. 13) Las mujeres europeas fueran reinas o monjas, aristócratas o campesinas, artesanas o artistas, estaban sometidas todavía a otro factor limitador: las opiniones de la cultura europea enormemente negativas sobre las mujeres. Al ser consideradas imperfectas por naturaleza, menos valiosas y por tanto inferiores a los Hombres, se suponía que debían estar sometidas a ellos.

¹² FONTANET VILADOT, Mireia. *1.066 conceptes per entendre la igualtat (Breu diccionari en evolució sobre igualtat)*, inèdit.

Entre els que no desenvolupem, hi ha els següents tipus de violència: repressiva; intrapersonal o autoinfligida i auto-micro-violència; interpersonal; contextual, col·lectiva o sistèmica; heteropatriarcal; masclista (en la parella, estètica, laboral, obstètrica).

pagada, abús, assetjament, coerció, explotació, incest, tràfic amb fins d'explotació sexual, vexació, mutilació genital femenina, prostitució.

La dona es converteix en l'enemiga de la dona¹³, fent honor a la dita de "divideix i venceràs". Malgrat això, les dones sobreviuen gràcies a les altres dones¹⁴. La sororitat n'és l'exemple clau.

La dona provocadora

S'assumeix que femení va associat a quelcom diabòlic, menystingut. En casos de dones transgressores, aquestes veien la seva vida perillar. La dona, si no era domesticada, era irreductible i difícilment s'acoblaria als valors socials i familiars ben vistos i consensuats. La dona rebel passaria a ser perillosa per aquesta estabilitat social tant fixada. La dona havia de ser vigilada i coaccionada mitjançant el control de la seva sexualitat. Els seus úters passaven a ser una possessió més, un territori a conquerir, o un terreny on engendrar riquesa. Ja ho cantà l'òpera de Rigoletto *La Donna è Mobile* i aquest ja era el problema fet bufa i mofa popular. La dona es mou, i amb la seva capacitat de moviment, pot seduir i atraure desgràcies per a tota la família. Una dona fora norma és una dona que coneix el seu cos, o el pot acabar descobrint, coneix els seus cicles, coneix el secret de la seva natura. La dona més perillosa és l'obstinada, la tossuda, indòcil, perversa, desobedient, assilvestrada, irreverent i escandalosament lliure. Aquestes dones al llarg de la història han anat destacant i patint-ne les conseqüències. Alguns exemples

que reforcen el mite de la dona que fa embogir els homes amb el seu poder sexual són *Carmen* de Prosper Mérimée o la interpretació del personatge històric de Mata Hari, entre d'altres.

La bellesa femenina és un valor necessari, agradable però en excés, perillós si no va acompanyat d'un fort adoctrinament temorós de la voluntat de Déu. Manuals i costums juguen a modelar el cos de la dona i queda definit amb la vestimenta quina part del cos femení s'ensenya i quina no s'ensenya. S'inventen modes i patrons que realcen o amaguen el que convingui. La dona es sotmet a una dictadura voluntàriament i des de petita sent que ha de ser maca. Si es sent lletja, es veu en clar desavantatge envers la resta de dones. La bellesa pròpia, sempre jutjada i qüestionada. La bellesa, un valor que ràpidament s'esvaeix i deixa nua la dona de virtuts amb les quals comercialitzar avantatges. El cos de la dona no pertany a la dona.

La dona i el plaer dels homes

La prostitució és tema d'homes. Poques eren i són les dones que de forma lliure exercien i exerceixen la prostitució. L'abús, l'explotació, el maltractament, l'extorsió i el control, exclusivament en mans masculines o d'institucions reglades que regulaven l'on, com i quan, governaven les vides de les dones públiques. L'ofici més antic també acostuma a ser el més amagat i vergonyant. El cinisme social el camufla i l'envia a la clandestinitat còmoda. I la hipocresia més escandalosa fa escarafalls quan les prostitutes

¹³ LAGARDE Y DE LOS RÍOS, Marcela. "Enemistad y sororidad: Hacia una nueva cultura feminista" <<http://e-mujeres.net/project/enemistad-y-sororidad-hacia-una-nueva-cultura-feminista/>> (Pàgs. 9-10).

El mundo patriarcal no tolera la solidaridad que puede desarrollarse entre las mujeres por compartir la condición genérica más allá de las diferencias en sus situaciones de vida. Por su parte, las mujeres, fieles custodias de la cultura patriarcal, valoran a las otras en el error a través de la competencia fundada en la envidia, en los celos, en la descalificación. Yo siempre ve en las otras el mal, y el bien en sí misma. Cualquier problema que enfrentan las demás es minimizado para inferiorizar a la otra, quien resulta no solo responsable sino culpable. Se desconoce que lo que acontece a la otra puede sucederle a cada una, y los tropiezos y las desgracias personales se justifican con interpretaciones circunstanciales y mágicas. Con saña, una mujer descalifica a otra por cosas que ella misma ha hecho o que le han ocurrido. Entre mujeres "ver la paja en el ojo ajeno y no ver la viga en el propio" es, más que una forma lógica de pensamiento, una actitud de salvaguarda de la propia imagen ante la posible contaminación. Cualquier mujer es potencial enemiga. Cada mujer disputa a todas las demás un lugar en el mundo a partir del reconocimiento del hombre y de su relación con él, de su pertenencia a sus instituciones sociales y del amparo del poder. La primera relación de la mujer -ambivalente y contradictoria, a la vez de enemistad y de amor- es con su madre. Después se extiende a todas las otras mujeres próximas y lejanas: amigas, hermanas, hijas, todas las parientas, compañeras de trabajo o de grupo social. El conflicto es vivido también dentro de cada una.

¹⁴ LAGARDE Y DE LOS RÍOS, Marcela. "Enemistad y sororidad: Hacia una nueva cultura feminista", <<http://e-mujeres.net/project/enemistad-y-sororidad-hacia-una-nueva-cultura-feminista/>> (Pàgs. 9-10).

Con todo, las mujeres se acercan unas a otras. Lo extraordinario es que en ese territorio bélico construyen amistades complicadas y creativas. Su enemistad amorosa, el mundo dividido en yo y las otras, la axiología del bien y el deber ser, no son fuerzas suficientes para impedir ese encuentro. Las mujeres se atraen y se necesitan: existen porque las otras les brindan existencia; no sólo por la relación positiva con la madre, sino porque para poder ser mujeres, para cumplir con su cometido social y personal, requieren de las otras. Ninguna mujer es capaz de desarrollar por sí misma las actividades y las funciones de mantener las relaciones que le son exigidas por su género. Cada mujer requiere de las otras para existir. No obstante, los mitos, en ninguna sociedad la madre es una sola mujer: lo son varias; la maternidad es siempre una intuición colectiva. Es igualmente evidente que los cuidados a los hombres son realizados por una red de mujeres que se ocupan de ellos simultánea y sucesivamente: la madre, las nanas, las tías, las abuelas, las esposas, las concubinas, las amantes, las prostitutas, las hijas, las sirvientas, las hermanas, las secretarias, las comadres, las amigas y muchas más. Y, ¿qué sería de las mujeres sin las amigas, las vecinas, las comadres, todas las confidentes, acompañantes y, sobre todo, sin las cómplices?

passen i repiquen castanyoles o fan tocs de taló mentre es mouen pels carrers de la ciutat a la calidesa del sol¹⁵. Gran negoci, amb ampli benefici, que difícilment acaba a butxaques de les treballadores extorsionades. Un negoci que a la ciutat de Tàrraga va arribar a comptar amb quatre prostíbuls habituals a finals del segle XIX, i que ja des d'època medieval tenia el seu propi barri del bordell a prop del carrer Agoders i carrer Cervera¹⁶. Tancades en espais urbans petits, sense llibertat, acabaven vivint una vida de cau. Tenien però la dubtosa llibertat de tenir nom propi, i no ser ni filla ni esposa de ningú.

Què permet trencar els límits establerts per a les dones?

Si estudiem les excepcions, ens adonarem que només gràcies a un entorn favorable una dona podia fer-se capaç de destacar d'entre les seves congèneres. No per excepcionalitat pròpia únicament, sinó al contrari, per entorn favorable. Una de les característiques que podem associar a les dones-excepció que destaquen de l'anonimat és la cultura. L'accés a la cultura. Haver tingut una educació. Aquest accés ve decidit i promogut pels seus propis progenitors i entorn familiar que vetllaran perquè els seus fills i filles tinguin una educació. Sabut per tots és que l'educació es dividia per gèneres atenent a funcionalitats i prejudicis socials. Aquest és el primer fre o catalitzador que posarà els fonaments vitals de les aptituds i capacitats personals en molts dels casos.

Accedir a uns bons mestres, uns bons referents, posiciona les persones davant la vida i davant la seva pròpia sensibilitat. Educar el pensament, la reflexió, és donar ales per elevar les perspectives vitals.

Quins canvis històrics han ajudat les dones?

Els grans canvis històrics que van suposar un trencament amb aquesta realitat fins ara esbossada foren varis: la ciutat, els moviments feministes, la guerra, la lluita pels drets de les dones i els infants.

A partir del segle XIX, la ciutat representava una realitat ben diferent per a una dona en comparació amb la vida al poble i al camp, una llibertat i un anonimat nous. Fins i tot les dones que havien viscut primer al camp, quan anaven a les ciutats se'ls transformava la vida, els hàbits i els rols. Les dones camperoles, les obreres o les de classe alta van viure per exemple la indus-

trialització de formes paral·leles molt diferents. L'accés a la feina i a un sou, el poder donar serveis, generar negocis propis, noves possibilitats i nous escenaris femenins.

El moviment feminista en totes les seves variants porta més de 100 anys reivindicant drets per a les dones: sufragi, portar roba còmoda, anar en bicicleta, poder estudiar i exercir la professió estudiada, accés al control de la natalitat, accés al divorci i a la custòdia dels fills i filles, abolició de la prostitució, etc.

La guerra, i especialment la II Guerra Mundial, mal ens pesi, fou un escenari favorable al desenvolupament femení, una ocasió per transgredir els marges reservats a les dones. Davant la manca d'homes, les dones treballaren, s'especialitzaren¹⁷ i guanyaren terreny professional en tots els àmbits industrials, sanitaris, comercials... i aquests nous escenaris femenins, un cop acabades les guerres, feien que moltes tornessin al seu espai reservat, però tantes altres no s'hi volguessin veure rellevades mai més.

La constitució espanyola de 1931 mateix esdevingué una font de debat al voltant dels drets de les dones. Reflex ideològic patriarcal són totes aquelles reflexions que a ulls actuals ens semblen inversemblants i foren debats reals.

¿Por qué hemos de conceder a la mujer los mismos títulos y los mismos derechos políticos que al hombre? ¿Son por ventura ecuación? ¿Son organismos igualmente capacitados? (...) La mujer es toda pasión, toda figura de emoción, es todo sensibilidad; no es, en cambio, reflexión, no es espíritu crítico, no es ponderación. (...) Es posible o seguro que hoy la mujer española, lo mismo bajo la presión de las Instituciones religiosas; (...) Y yo pregunto: ¿Cuál sería el destino de la República si en un futuro próximo, muy próximo, hubiésemos de conceder el voto a las mujeres? Seguramente una reversión, un salto atrás. Y es que a la mujer no la domina la reflexión y el espíritu crítico; la mujer se deja llevar siempre de la emoción, de todo aquello que habla a sus sentimientos, pero en poca escala en una mínima escala de la verdadera reflexión crítica. Por eso y creo que, en cierto modo, no le faltaba razón a mi amigo D. Basilio Álvarez al afirmar que se haría del histerismo ley. El histerismo no es una enfermedad, es la propia estructura de la mujer; la mujer es eso: histerismo y por ello es voluble, versátil, es sensibilidad de espíritu y emoción. Esto es la mujer. Y yo pregunto: ¿en qué despeñadero nos hubiéramos metido

¹⁵ CAPDEVILA, Joaquim. (2008 p. 315).

¹⁶ PONS I CARRERA, Neus. (1992 p. 74). URTX núm. 4 Revista cultural de l'Urgell, 1992.

¹⁷ ANDERSON, Bonnie S., ZINSSER. Volum 2, (1992 p. 227). La demanda de mujeres preparadas aumentó durante los primeros seis meses de la segunda guerra mundial.

si en un momento próximo hubiéramos concedido el voto a la mujer? (...) ¿Nos sumergiríamos en el nuevo régimen electoral, expuestos los hombres a ser gobernados en un nuevo régimen matriarcal, tras del cual habría de estar siempre expectante la Iglesia católica española? Roberto Novoa Santos¹⁸.

A Espanya trobem un gran retrocés pel que fa als drets de les dones a causa de la Dictadura franquista.

Aquest retrocés no comença a frenar-se fins a finals dels anys 70 amb les primeres eleccions democràtiques.

Com s'explica la desigualtat entre dones i homes?

Com es pot explicar el motiu d'aquesta misogínia, d'aquest menysteniment constant cap a les dones? Aquest motiu el conceptualitzen les feministes de la 2a Onada Feminista (anys 60-80 del segle xx). Quina és la raó principal de la desigualtat entre homes i dones que justificarà la invisibilització d'aquestes i qualsevol injustícia que puguin patir? El concepte que analitzen i teoritzen és el gènere. I què és el gènere?

El gènere no és el sexe. El sexe és el conjunt de diferències físiques, biològiques i anatòmiques que divideixen els individus d'una espècie en mascles i femelles¹⁹.

El gènere (home i dona) és la definició cultural del comportament que es defineix com apropiat a cada sexe (mascle i femella) dins d'una societat determinada i en un moment determinat²⁰.

A partir d'aquestes diferències biològiques (mascle i femella), el gènere (home i dona) configura les relacions socials i de poder entre homes i dones²¹. Joan Scott, a finals de la dècada dels 70 (s. xx) conceptualitzava el gènere com una relació eix-poder i per tant jeràrquica que indica la supremacia de l'home i la subordinació femenina²².

Layton (2000) manté que la desigualtat de gènere és el resultat d'una escissió del món en dues categories culturalment induïdes i intercanviables. La masculinitat i la feminitat es defineixen l'una a l'altra i per tant no tenen significat intrínsec. Segons Dimen (1991): "al cor del gènere no hi ha la «masculinitat» ni la «feminitat» sinó la diferència entre ambdues".

El gènere acaba sent el concepte que justifica la desigualtat situant el "mascle/home/masculinitat" ostentant privilegi i poder i la "femella/dona/feminitat" patint opressió i sotmetiment/submissió.

El gènere està clarament vinculat a la socialització diferencial de gènere entesa com el procés mitjançant el qual se'ns ensenya i aprenem a pensar, sentir, valorar, comportar-nos i actuar com a dones o com a homes, d'acord amb unes normes, creences i valors que cada cultura i cada època assigna a unes i a altres. Aquest procés situa els homes en un lloc preferencial de domini i control que manté i reafirma els llocs que la cultura tradicional assigna a dones i homes. Les dones, per contra, estan situades en una posició de subordinació.

El fet de treure les dones de l'ostracisme i visibilitzar-les s'inicia amb el moviment que s'anomena "Història de les dones" o "Estudis de gènere", entesa aquesta com la "ciència, l'objecte de la qual és l'estudi del paper que les dones han jugat en la història, junt amb els mètodes necessaris per a l'estudi de les dones. Inclou l'estudi de la història del creixement (i reducció) dels drets de la dona durant la història documentada, l'examen de dones individuals amb importància històrica i l'efecte que els esdeveniments històrics han tingut en les dones. Inherent a l'estudi de la història de la dona és el convenciment que els relats més tradicionals de la història han minimitzat o ignorat les contribucions de les dones, així com els efectes que esdeveniments històrics han tingut en el conjunt de les dones. La història de la dona és freqüentment una forma de revi-

¹⁸ El 1931, durant els debats que hi va haver a les Corts Constituents de la Segona República Espanyola, un dels principals oponents a la concessió del dret al vot a les dones fou el catedràtic de patologia de la Universitat de Madrid i diputat per la Federació Republicana Gallega, Roberto Novoa Santos que va aprofitar la seva intervenció com a portaveu del seu grup parlamentari en el debat del projecte de la Constitució de 1931 per manifestar-s'hi en contra seguint arguments biològics com que a la dona no la domina la reflexió i l'esperit crític sinó l'emoció i tot el que té a veure amb els sentiments. Basant-se en la psicoanàlisi, sostenia que l'histerisme és consubstancial a la psicologia femenina.

¹⁹ Direcció General d'Igualtat d'Oportunitats en el Treball. *Recull de termes. Dones i Treball*. Departament de Treball (Pàg. 14) <<http://teiximxarxes.cat/recurs/recull-de-termes-dones-i-treball>>

Cal tenir en compte que també existeixen les persones amb condició intersexual, però no les inclouem en aquest debat.

²⁰ LERNER, Gerda. (2017 p. 349).

²¹ Direcció General d'Igualtat d'Oportunitats en el Treball. *Recull de termes. Dones i Treball*. Departament de Treball (Pàg. 10) <<http://teiximxarxes.cat/recurs/recull-de-termes-dones-i-treball>>

²² LAGUNAS, Cecilia. "Historia y género. Algunas consideraciones sobre la historiografía feminista", *La Aljaba*, segunda época, Vol. I, 1996 (Pàgs. 26-27) <<http://www.biblioteca.unlpam.edu.ar/pubpdf/aljaba/v01a05lagunas.pdf>>

sionisme històric amb la voluntat de desafiar o bé expandir el consens històric tradicional. És a dir, estudia els fets del passat incloent les dones.

D'altra banda trobem la "Historiografia feminista"²³, entesa com la "revisió del registre escrit de la història amb perspectiva de gènere". Aquesta revisió de la memòria fixada per la pròpia humanitat amb l'escriptura del seu propi passat té en compte el paper de les dones en la història i els motius de la seva exclusió i manca de visibilització.

L'aportació decisiva per fer cristal·litzar la "Nova Història de les Dones", prové d'estudioses feministes –principalment angloamericanes–, les quals van elaborar els marcs conceptuals que van permetre l'ingrés definitiu de les dones, com a grup social, en la història.

L'eina conceptual o categoria analítica que la teoria feminista ha elaborat per estudiar les dones en la història és el gènere i el sistema sexe-gènere, terme introduït per l'antropòloga Gayle Rubin²⁴. Apareguda la categoria, aquesta va donar origen al debat i al creixement teòric. La seva afirmació fonamental és que deixar d'anomenar expressament la dona produeix una violència simbòlica de negació, gràcies a la qual allò que no es diu no existeix o li manca valor dins l'imaginari col·lectiu: "...el paper de la historiografia consisteix en posar sobre l'estora l'aversion misògina que solda els discursos privilegiats de saber/poder, subvertint-los. L'home

és home com a parlant; la dona és dona com a parlada. Al primer correspon l'assignació del significat amo; a la segona l'heterodesignació de la insignificança".

És a dir, la ciència de la història amb perspectiva de gènere²⁵.

La història està plena de prejudicis i estereotips cap a les dones, és a dir, prejudicis i estereotips de gènere:

- Un prejudici és una opinió preconcebuda, en general negativa, cap als membres d'un grup, per exemple, pensar que una filla no pot apuntar-se a una activitat extraescolar de futbol o pensar que una nina no és un regal apropiat per a un nen. Els prejudicis per tant seran limitadors per a les persones del grup en qüestió.
- Els estereotips són un conjunt de creences, clixés o imatges generalment simplistes que:
- S'han anat construint i transmetent en les societats amb el pas del temps.
- Uniformen les persones i adjudiquen característiques, incloses les estètiques (vestuari, pentinat...), capacitats i comportaments determinats a les dones i als homes.

I el gènere com s'expressa? A través d'aquests estereotips:

ESTEREOTIPS MASCULINS²⁶ (ELS HOMES SÓN...)	ESTEREOTIPS FEMENINS (LES DONES SÓN...)
Estabilitat emocional	Inestabilitat emocional
Autocontrol	Manca de control
Dinamisme	Passivitat
Agressivitat	Tendresa
Tendència al domini	Submissió
Afirmació del "jo"	Dependència
Autojustificació	Culpa
Qualitats i aptituds intel·lectuals	Poc desenvolupament intel·lectual
Aspecte afectiu poc definit	Aspecte afectiu molt marcat
Racionalitat (amb lògica)	Irracionalitat (sense lògica)
Franquesa	Frivolitat
Valentia	Por
Amor al risc	Debilitat
Eficiència	Incoherència
Objectivitat	Subjectivitat
Espai públic i professional	Espai domèstic i familiar

²³ SERRANO, Adriana; OLIVEROS, Carlos Eduardo (colaboración). *Alguien que cuide de mí. Para una lectura crítica sobre los discursos de igualdad de género*. Centro de Estudios Políticos e Internacionales, Borradores de Investigación; 11 – Centro Editorial Universidad del Rosario, Bogotá, 2005 (Pàg. 17) <http://www.urosario.edu.co/cpg-ri/Investigacion-CEPI/documentos/papers/Documento_11/>

²⁴ LERNER, Gerda, Op. cit. (Pàg. 350).

Se refiere al sistema institucionalizado que asigna recursos, propiedades y privilegios a las personas de acuerdo con el papel de género que culturalmente se define. De esta forma, el sexo es lo que determina que las mujeres tengan niños, pero es el sistema de sexo-género lo que asegura que ellas serán las que los cuidan.

²⁵ Un exemple: <<https://mujeresconciencia.com/2016/10/17/pasado-ilustra-perspectiva-genero-debate-la-division-sexual-del-trabajo/>>

²⁶ Servicio Andaluz de Empleo – Consejería de Empleo. *Sexismo y Cultura* (Pàg. 1) <http://www.juntadeandalucia.es/empleo/recursos/material_didactico/comun/transversalidad/M1/M1_Texto/M1_T03.pdf>

A partir d'aquest punt i a partir de les múltiples causes que convergeixen en la invisibilització de les dones plantejem algunes possibles solucions:

- Formació en feminisme (en totes les seves variants) per entendre l'origen i les causes de la discriminació i la desigualtat de les dones.
- Introducció de la perspectiva de gènere en totes les polítiques, és a dir i simplificant, com aquella política afectarà les dones.
- Coeducació²⁷: suposa educar des de la igualtat de valors de les persones. L'escola mixta es limita a agrupar en una mateixa aula nens i nenes i deixa fora del món acadèmic tot el que té a veure amb el món i el saber de les dones. En canvi, l'escola coeducativa²⁸ pressuposa que el professorat reconeix les formes amb les quals el sexisme es manifesta al centre i fins i tot arriba a reconèixer-se com a part implicada en la producció d'aquesta desigualtat.
- Renúncia masculina als privilegis. Tal i com explica Peggy McIntosh: "Gràcies al treball realitzat per incorporar material d'estudis sobre la dona a la resta del currículum, sovint he notat que els homes no estan disposats a reconèixer que tenen excessius privilegis, tot i que reconeixen que les dones estan en una situació de desavantatge. Diuen que lluitaran per millorar l'estatus de la dona en la societat, en la universitat o en el currículum, però no poden recolzar ni donar suport a la idea de disminuir l'estatus de l'home. El tema dels avantatges que l'home obté dels desavantatges de la dona està rodejat de negacions que són pràcticament tabús. Aquestes negacions eviten que el privilegi masculí sigui plenament reconegut, es vegi disminuït, o arribi a la seva fi"²⁹.
- Reconeixement de les actituds de canvi masculines per part de les dones. Mirada femenina en positiu en relació a nous possibles models de masculinitat menys violents.

Per acabar fem una darrera reflexió pel que fa a l'últim punt: un fet comú en les dones que han destacat, fins ben entrat el segle XX, ha estat la fortuna de tenir al seu costat un home (pare, marit), habitualment culte i poderós, que les legitima per estudiar i ocupar un lloc pensat pels homes. Però de la mateixa manera que la mirada i l'autorització de l'home legitima que la dona pugui avançar en els estudis, en la carrera

professional, etc., la mirada de la dona validant noves masculinitats afavoreix canvis en l'home?

L'exemple històric d'Isabella d'Este (1474-1539), marquesa de Màntua:

Isabella d'Este va néixer el 18 de maig de 1474 a la cort dels Este de Ferrara. Ercole I d'Este i Eleonora d'Aragó eren els seus pares, els poderosos ducs de Ferrara. Malgrat ser la primogènita i ser nena, va ser molt esperada i benvinguda. Aquesta bona rebuda era un fet excepcional, perquè el naixement d'una filla no acostumava a ser tant celebrat com el naixement d'un fill. Però en el cas d'Isabella d'Este fou una filla celebrada i estimada que sempre va viure en un entorn favorable i protegida. Aviat tindria germans, poc després naixia Alfonso i posteriorment Beatriu d'Este. Ercole I d'Este va procurar tant per a les filles com per al fill una educació humanística, es va envoltar d'humanistes de renom dins la cort, fundant una escola que procurés una cor-

Retrat idealitzat d'Isabella d'Este.

Obra anònima (1490-1500 aprox.)

²⁷ Generalitat de Catalunya. *Estimar no fa mal. Dossier pedagògic. Acció pedagògica a centres educatius de justícia juvenil* (Pàg. 24) <http://dones.gencat.cat/web/.content/03_ambits/docs/vm_dossier_pedagogic.pdf>

²⁸ Universitat de València - Unitat d'Igualtat. *Glossari sobre relacions de gènere i polítiques d'igualtat* <<http://www.uv.es/uvweb/unitat-igualtat/ca/recursos//glossari/d-1285875545803.html>>

²⁹ McIntosh, Peggy. *El Privilegio Blanco: Deshaciendo la Maleta Invisible* <<https://redfeminismo.wordpress.com/2016/09/15/el-privilegio-blanco-deshaciendo-la-maleta-invisible/>>

Bust de Francesco II Gonzaga, espòs d'Isabella d'Este.

Obra de marbre anònima exposada a Castello San Giorgio, Màntua. (1500-1510 aprox.)

recta educació al seu fill i filles. Així doncs Isabella, Beatriu i Alfonso començaren el seu enriquiment cultural de la mà de Battista Guarini, fill del famós humanista, Guarino da Verona i successor seu en la càtedra de retòrica de Ferrara.

En aquest paràgraf s'observa com Isabella destaca per tenir un pare que permet i fomenta la seva educació, i la de la seva germana, en igualtat de condicions que el seu germà mascle. Aquest fet excepcional coincideix en moltes de les biografies de dones que destaquen en el seu entorn: un home, en aquest cas el pare, la legítima i l'apodera, és a dir, li dona permís per anar més enllà del que permet el fet de ser dona.

L'humanisme es postulava com un corrent cultural de llibertat humana, es valorava el lliure pensament i raciocini i sobretot s'exaltava el coneixement dels autors clàssics greco-romans. Aquest humanisme de lliure pensament s'havia de limitar a sobreviure en uns ambients closos al voltant de corts, tancats en règims polítics autoritaris, militars i feudals. Així doncs, la cultura humanística s'havia d'adaptar a un règim polític que no era idoni per a la seva pròpia culminació d'ideals³⁰. Es va crear una *Scuola* dins la cort ferraresa, sota la voluntat del duc, una scuola que donés prestigi i solidesa a la seva cort.

Seguint les màximes de Plató, es considerava que l'Estat havia d'estar dirigit pels filòsofs; els humanistes buscaven amb les seves ensenyances culminar aquests ideals clàssics en una època més moderna i avançada. Entre altres funcions, els humanistes com Guarino da Verona s'encarregaven de la traducció i edició de textos dedicats a la lectura dels seus senyors, o

bé de la creació de textos escrits per ells mateixos, on s'enaltien les gestes del senyor de la cort, les seves virtuts, s'idealitzava l'ambient on vivia. Ajudaven doncs, a crear una imatge heroica i magnificada dels seus protectors³¹.

Cal tenir en compte que durant el Renaixement els homes també van definir com havia de ser una dona. En aquesta definició es creuen almenys dues concepcions:

- *La visió idealitzada de la dama fruit de les novel·les de cavalleries*³².
- *La visió dels moralistes, homes*³³, *que no demostren una especial consideració cap a les dones ni en fan una valoració especialment positiva.*

L'educació proporcionada pels humanistes del renaixement es va centrar en diversos aspectes: oficialment es continuava ensenyant les set arts lliberals, dividides en el *Trivium* i el *Quadrivium*. Com ja era costum, el *Trivium* consistia en estudis de gramàtica, lògica i retòrica. En canvi el *Quadrivium* s'ocupava de l'aritmètica, geometria, música i astronomia. Aquests estudis regulats i ben delimitats ja des de l'època medieval en el Renaixement van experimentar lleugeres variacions, perquè aquests coneixements s'ampliaren o derivaren cap a estudis nous, com la història o la poesia³⁴ i, sobretot, s'hi van incorporar l'aprenentatge i ús habitual d'idiomes clàssics com el grec³⁵ i, per descomptat, el llatí com a llengua de cultura vehicular habitual. Aquestes noves matèries incloses en el *trivium* i *quadrivium* constituïen l'*Studia Humanitatis*.

³⁰ PIROMALLI, Antonio (1975 Pàg. 66). Aquest historiador afirma que la filosofia humanística estava més en consonància amb les noves classes socials urbanes, els comerciants. Però en l'adaptació a una cort com la de Ferrara, l'humanisme té la funció de potenciar ideals clàssics, com la recerca de la Glòria i la pervivència al llarg del temps d'ideals que s'avenen a la perfecció amb les necessitats d'aquestes petites corts com la de Ferrara.

³¹ PIROMALLI, A. (1975 Pàg. 85). Continuaven existint, com a record medieval, les cròniques, repletes de passatges propis de la novel·la de cavalleries on els protagonistes d'aquestes fantasioses històries ara eren els Prínceps Renaixentistes. Aquestes cròniques tenien la força de crear mites que s'inclouïen en la cultura popular i formaven part de la seva ideologia. Els humanistes, amb les seves narracions, condicionaven la fidelitat popular vers el seu senyor. Però caldria analitzar fins a quin punt les seves creacions tenien difusió social a altres classes socials i, en cas de ser realitat, quines modificacions eren inserides. Recordem que la major part de la població és analfabeta.

³² FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, Manuel. (2010). Pàgs. 91-92).

Lo primero que observamos es que en la Corte la mujer está idealizada. Estamos ante un fenómeno del gótico tardío, ante un fruto que deja su huella en una literatura que hace furor: las novelas de caballerías. La mujer es algo más que quien es capaz de parir: es una dama. Esto es, un ser precioso, sin duda cifra de toda hermosura y de gravedad, pero también de ternura. Firme y prudente al tiempo, culta y piadosa, es sobre todo la que hace soñar al caballero, que ansía una prenda suya que le sirva de enseña en el combate, e incluso de coraza. Es la dama hermosa y refinada que empuja al caballero a las mayores hazañas, incluida la suprema: la de liberarla si ha caído en el cautiverio.

³³ *Ibíd.* (Pàg. 114). (...) su concepto de la mujer, estaba lastrada ya por el hecho simple de ser todos varones. (...) Se daba en ellos además la corriente adanista (...) que achacaba todos los males a la conducta torpe de la primera mujer; eso es, la leyenda bíblica de una Eva bobalicona, fácilmente engañada por Satán. (...) Estamos, por lo tanto, ante una tradición judeocristiana. Bien es cierto que en el cristianismo afloraría otra corriente que, como mariana (esto es, la del culto a la Virgen María), era ensalzadora de la mujer, pero, a mi entender, con menos peso entre los moralistas. (...) Ante este doble magisterio, no es de extrañar que los sabios del Quinientos, que habían bebido en esas dos aguas, se muestren tan contrarios a la mujer.

³⁴ BURKE, Peter (1993 p. 59).

³⁵ ARGAN, G.C. (1996 p. 333).

Isabella aviat va destacar com una excel·lent alumna. Un del seus primers mestres, Jacopo Gallino, va ser el tutor encarregat d'instruir-la en la seva joventut. Anys més tard, quan Isabella d'Este s'hauria traslladat a Màntua, el seu mestre la recordava amb les següents paraules: *“Mi viene in mente quando Vostra Signoria con tanta attenzione udiva da me qualche favola o vuoi historia e quanto piacere en pigliava. Ancora quando con tanto studio componeva quelle nostre “declamazioncelle” quando scandiva i versi di Virgilio e riduceva in versi qualche sentenza”*³⁶. Isabella des de ben petita va demostrar gaudir d'una intel·ligència privilegiada i va cridar l'atenció dels adults que l'envoltaven sorprenent-los per la seva gràcia en respondre i la velocitat mental en què ho podia fer.

Isabella destaca per tenir qualitats masculines des de ben petita (compleix estereotips masculins), té qualitats i aptituds intel·lectuals i racionalitat, cosa que no s'espera d'una dona.

*Ja diferents profeministes com Christine de Pisan (1365-1430), Marie de Gournay (1566-1645), Mary Astell (1666-1731) o Mary Wollstonecraft (1759-1797), entre d'altres, van afirmar que la diferència es basava en gran part, no en un fet natural, sinó en no permetre l'educació a les nenes, noies i dones. María de Zayas y Sotomayor (1590-1661), novel·lista, va afirmar: “Si les dan «libros y profesoras en lugar de... tela, bastidores y almohadones» las mujeres «estarían tan capacitadas como los hombres para ocupar puestos de gobierno y cátedras universitarias y, quizá, incluso más»*³⁷.

Les petites corts renaixentistes italianes reforçaven la seva estabilitat política mitjançant enllaços matrimonials amb els seus possibles rivals o també amb les corts veïnes amb les quals tenien una relació amistosa³⁸. Així, Ercole I d'Este va intentar arribar a establir pactes matrimonials amb les corts més properes a Ferrara. Quan Isabella tenia sis anys, seguint les costums del moment, es va pensar en la seva boda. Eleonora d'Aragó, es va negar a que la seva filla es desposés abans del tretze anys; era encara una nena

als seus ulls. El marit escollit per Ercole I d'Este, fou el marquès Francesco II Gonzaga, de la cort de Màntua. Amb aquesta unió es buscava reforçar els vincles entre ambdues famílies nobiliàries del nord d'Itàlia.

El 28 de maig del 1480, es va estipular solemnement el contracte nupcial³⁹ on la dot que rebria Isabella quedava pactada en vint-i-cinc mil ducats d'or, més els objectes preciosos que fossin propietat de la núvia, valorats en una quantitat indefinida, però elevada⁴⁰. Isabella, tot i la seva joventut, en tot moment va estar informada del tràmits que s'estaven duent a terme entre les dues corts. Va rebre la visita d'un ambaixador de la cort de Màntua; el 1480, Beniamino Cusatro va viatjar fins a Ferrara per avaluar la futura marquesa de Màntua i en va quedar força satisfet; la va descriure amb les següents paraules: *“Interrogata de più cose sia da me che dagli altri, ripondeva con tanti intelletto e con lingua tanto spedita, che mi parve un miracolo che una putta di sei anni facesse così degne risposte, e benché prima mi fosse detto del singolare ingegno suo, non avei mai stimato che fosse tanto nè tale (...) mando madonna Isabella ritratta acciocché Vostra Signoria et il signor Francesco possiate vedere l'effige sua, ma più e il mirabile intelletto et ingegno suo”*⁴¹. En aquesta carta queda palès que l'atribut que destaca i meravella de la petita Isabella és la seva intel·ligència i la vivacitat de les seves respostes, que deixen impressionat l'ambaixador. Aquest home deixa clar que és una nena peculiar on destaca la seva intel·ligència per sobre de la seva bellesa.

Aquí tornen a destacar-se les qualitats i aptituds intel·lectuals d'Isabella, atributs considerats masculins.

El matrimoni d'Isabella d'Este i el marquès de Màntua no es va celebrar tal i com estava estipulat en el moment en què ella complia els tretze anys, sinó que es va retardar seguint la voluntat de la seva mare Eleonora de guardar la seva filla fins als setze anys. Es va creure oportú perllongar l'edat d'entrada al matrimoni de la

³⁶ BELLONCI, M. (1974 p. 50). Em passa pel cap quan vostra senyoria escoltava amb atenció i amb molt de plaer com li explicava un conte de fades o una història. I que amb tants estudis va compondre també les “declamazioncelle” en versos o quan recitava els versos de Virgili o reduïa a versos qualsevol sentència.

³⁷ ANDERSON, Bonnie S., ZINSSER, Judith P. *Historia de las mujeres. Una historia propia*. Barcelona, Crítica - Serie Mayor, 2009 (Pàg. 842).

³⁸ PANVINI, Francesco. (1995 p. 135- 161 i p.159). Les aliances matrimonials requerien de contractes matrimonials on es concentraven, per escrit, tots els aspectes importants referents a la unió política de les diferents regions.

³⁹ PANVINI, Francesco. (1995 p. 135- 161). *I Gonzaga. Moneta Arte Storia*. Milano, Electa, 1995 (Pàg. 159). Nota III. 31: El contracte nupcial firmat el 28 de Maig de 1480 a Ferrara. Document conservat a l'Arxiu d'Estat de Màntua, Arxiu Gonzaga, (b. 198,c. 2) En aquest contracte hi queda estipulada la dot d'Isabella en vint-i-cinc mil ducats d'or, compresos en joies d'or i plata.

⁴⁰ STRANO, Titina (1952, p 14-15).

⁴¹ Ag: E Dipartimento affari esteri E. XXXI Ferrara. Corrispondenza da Ferrara Indice A.G.-E19. Quan jo o altres li vam preguntar més coses, va respondre amb tanta intel·ligència i amb un llenguatge tan ràpid que em va semblar un miracle que una nena de sis anys donés respostes tan dignes. Malgrat que abans ja m'havien parlat del seu singular enginy, mai es va estimar que era tant ni tal (...) li envio de Madonna Isabella un retrat perquè el Senyor Francesco puguin veure la seva efigie, però és més i més admirable el seu intel·lecte i l'enginy d'ella.

seva filla fins als setze anys com una mesura de protecció per a la jove Isabella, fet que ens demostra que dins el seu nucli familiar hi havia aquesta voluntat de no exposar-la prematurament a un entorn diferent al familiar. L'anul·lació de la primera data per celebrar l'enllaç matrimonial comportava la invalidació del primer contracte matrimonial fet entre les dues corts, així que conseqüentment, es va haver d'eleva la dot de la filla dels Este. Aquesta dot va ascendir a vuit mil ducats sumats als ja pactats amb anterioritat, afegint-hi a aquesta suma més possessions per a Isabella.

Un altre fet a destacar en la biografia d'Isabella és l'ajornament del seu matrimoni. Aquest fet es pot considerar un acte feminista per part de la seva mare ja que li va evitar les conseqüències físiques i psicològiques que comporta un matrimoni infantil. Tot i que es pugui considerar que la mare va fer un acte feminista, això no la converteix en feminista.

Les possessions d'Isabella consistien en aquell moment en: llibres, mobles, joies, vestits⁴², vaixel·la completa, obres d'art i diversos objectes de col·leccionisme, tapisseria completa, instruments musicals i el seu seguici personal⁴³. Es van repetir les visites del ambaixadors mantuans a la cort de Ferrara; aquest cop fou enviat Gerolamo Stanga, qui va haver de pactar amb el Duc Ercole d'Este la nova dot de la seva filla⁴⁴. El que buscava Ercole d'Este aportant una dot substanciosa a la seva filla era que aquesta pogués viure *in maniera principesca* en la seva futura nova cort de Màntua.

Resumint, en aquesta primera etapa ferraresa de la vida d'Isabella d'Este, va gaudir d'un context socio-cultural exemplar en una cort humanista important, on es va forjar un caràcter refinat i cultivat, amant dels clàssics, de la música, rodejada d'exemples de comitència artística efectuada pel seu pare Ercole I d'Este. Tota

aquesta confluència d'elements culturals va contribuir indubtablement a definir el caràcter d'una dona culta que esdevindria una gran promotora de les arts. A la seva Ferrara natal va poder observar de primera mà com les convulsions polítiques a les quals el seu pare Ercole I no va posar solucions pacífiques, i desembocaven en temps de guerra, comportaven una desgràcia per a la població i un empobriment general. Aquests capítols bèl·lics de joventut varen impressionar molt negativament a Isabella fent que la resta de la seva vida ella es guardés molt de veure's immersa enmig de guerres i conquestes territorials.

Possiblement pels records de la infantesa, Isabella va tenir una visió pacifista enfront els conflictes. El pacifisme és un moviment estretament connectat amb el feminisme. Segons Francesca Gargallo: "La radicalidad feminista implica una visión pacifista de la política. Más aún: todas las feministas son pacifistas aunque no todas las mujeres lo sean, porque el pacifismo es una posición activa y rebelde frente a la más patriarcal y conservadora de las actitudes sociales y políticas: la guerra"⁴⁵.

Finalment les núpcies es van celebrar el 12 de febrer de 1490. La nova jove marquesa de Màntua, un cop integrada en la vida de la cort de Màntua, gaudí de les seves pròpies estances privades, per al seu propi ús personal. Aquestes cambres constituïrien l'espai escollit per la marquesa de Màntua per tal d'ubicar-hi el seu *Studiolo i Grotta*; lloc des d'on efectuarà, a partir d'aquell moment, una gran activitat artística i cultural. Com en segles anteriors, una dona podia arribar a ser considerada com la principal influència cultural i font de patronatge artístic de cort que ella i el seu marit presidien⁴⁶.

En aquest paràgraf destaca també un altre fet excepcional, del qual no en parlarà obertament fins al s.xx Virginia Woolf, la necessitat de tenir una

Fotografia de l'interior de l'Studiolo d'Isabella d'Este amb una reconstrucció figurada dels seus quadres situats al lloc original.

Imatge interior de la sala de la Salcheria, espai de reunió i trobada vora la llar de foc d'Isabella i els seus convidats i amics.

habitació pròpia com a dona: “Aquí, pues, Mary Beton para de hablar. Os ha dicho cómo llegó a la conclusión —la prosaica conclusión— de que hay que tener quinientas libras al año y una habitación con un pestillo en la puerta para poder escribir novelas o poemas. (...) La libertad intelectual depende de cosas materiales. La poesía depende de la libertad intelectual. Y las mujeres siempre han sido pobres, no sólo durante doscientos años, sino desde el principio de los tiempos. Las mujeres han gozado de menos libertad intelectual que los hijos de los esclavos atenienses. Las mujeres no han tenido, pues, la menor oportunidad de escribir poesía. Por eso he insistido tanto sobre el dinero y sobre el tener una habitación propia⁴⁷.” Isabella aconseguí aquesta habitació pròpia que li permet accedir a la llibertat intel·lectual.

Malgrat que en textos del mateix Alberti s’hi podien trobar consells donats als caps de família on recomanava que es privés l’accés de les dones a àmbits reservats exclusivament a tasques que es consideraven pròpiament masculines, com la biblioteca o els arxius personals, aquest no va ser l'exemple que va imperar en la cort mantuana. Isabella d’Este gaudia d’una ampla llibertat i amb tota naturalitat i sense patir cap mena de prejudicis associats al seu gènere, la marquesa de Màntua va crear el context ideal per a poder portar-hi a bon terme tot tipus d’empreses artístiques i culturals. El seu refinament augmentaria el prestigi de la cort mantuana.

Recordem alguns dels prejudicis associats al seu gènere: inestabilitat emocional, passivitat, submissió, dependència, poc desenvolupament intel·lectual, irracionalitat (sense lògica), incoherència, subjectivitat, espai domèstic i familiar.

La jove marquesa de Màntua, des de la seva arribada a la ciutat, aviat es definiria com una dona amb una forta personalitat i amb unes inquietuds culturals força especialitzades. Entre les companyies habituals de la marquesa de Màntua, hi havia la presència d’humanistes com Paride da Ceresara, Pietro Bembo, Mario Ecquicola, Battista Spagnoli, Baldassare Castiglione i altres humanistes mantuans més discrets com Floriano Dolfo⁴⁸ o Ercole Strozzi⁴⁹. Li agradava també en-

voltar-se de savis jueus i rabins amb qui gaudia en debats de coneixement i cultura general.

Mario Ecquicola esdevindria una personalitat important entorn a la vida d’Isabella d’Este gràcies al seu nomenament com a secretari personal de la marquesa. Isabella d’Este mantenia una vigorosa correspondència amb molts altres erudits aliens a la cort de Màntua. Es curiós observar com l’humanista Mario Equicola va escriure l’obra *De Mulieribus*, on sostenia la tesi de la igualtat entre dones i homes i que les diferències de gènere eren dictats culturals com-

Retrat d’Isabella d’Este realitzat per Ticià (1534-1536)
present al Museu d’Art de Viena

⁴² PIROMALLI, A. (1975 p. 59). Els vestits rics en sedes i altres teixits preciosos eren un símbol de distinció utilitzat per les classes nobiliàries. Cal, doncs, donar la importància que es mereixen a les indumentàries del moment, que complien amb una funcionalitat clara dintre de la jerarquia social.

HUIZINGA, J. (1996 p. 391-392). Ens parla també del tipus de teixits i combinacions de colors en la roba, que gaudien de més apreciació social.

⁴³ STRANO, T. (1953 p. 21).

⁴⁴ STRANO, T. (1953 p. 19).

⁴⁵ GARGALLO, Francesca. *El feminismo es pacifismo mientras soplan vientos de guerra* <https://francescagargallo.wordpress.com/ensayos/feminismo/feminismo-y-mujeres/el-feminismo-es-pacifismo-mientras-soplan-vientos-de-guerra/>.

⁴⁶ ANDERSON S. Bonnie; ZINSSER P. Judith, Volum II. (1992 p. 62).

⁴⁷ WOOLF, Virginia. (2008 p. 75, 77).

⁴⁸ HALE, J. R. (1984 p. 145-146).

⁴⁹ CARTWRIGHT, Julia. Vol I. (1923 p.129).

Part de la façana del palau ducal de Màntua.

Fotografia Roser Miarnau

pletament injustos. De ben segur que l'autoritat que demostrava la seva senyora el tenien convençut de les nombroses aptituds que les dones demostraven i en especial Isabella⁵⁰, qui a més d'enriquir la cort mantenia amb les seves aportacions de caire cultural, va desenvolupar i superar les funcions socials i polítiques que s'esperaven d'ella⁵¹.

Les dones renaixentistes estaven encasellades en unes funcions i qualitats pròpies del seu gènere: esposa i mare. Com a síntesi dels requisits

necessaris per ser una dona exemplar dins la societat nobiliària renaixentista⁵², ens podem basar directament en els comentaris fets per Baltassare Castiglione en *El Cortesà*, on s'hi narren aquelles qualitats femenines altament valorades en el Renaixement: es valorava l'habilitat de governar correctament la casa del marit, servir-lo i obeir-lo en tot moment, demostrar al llarg del matrimoni una fidelitat cap a l'espòs⁵³. De la mateixa manera, serien respectats per les esposes tots i cada un dels interessos del marit i les seves màximes i ideals, seguits amb

devoció per la dona. Però la prioritat femenina per excel·lència era la seva funció primigènia, la d'assegurar descendència al marit, preferentment masculina. Un matrimoni es veia culminat vertaderament a partir del naixement dels seus descendents masculins, que consolidarien el matrimoni i el llinatge del marit⁵⁴.

Herència d'aquest fet el trobem en la cultura anglosaxona i també en països d'Europa de l'Est on la dona adopta el cognom del marit en el moment de casar-se; a Llatinoamèrica on en molts països la dona canvia el cognom matern pel del marit afegint "de" (María López Torres, passarà a dir-se María López de García); en molts països el cognom de la mare desapareix i els fills i filles conserven només el cognom patern. No és el cas a Catalunya, on la legislació també ha avançat permetent que el cognom matern pugui ser el primer.

El cas d'Isabella d'Este va ser excepcional en el sentit que ella va tardar deu anys de matrimoni a quedar-se embarassada. Durant aquells anys va haver d'aguantar que es qüestionés la seva capacitat biològica. Però ella, sempre desimbolta aixecava, sospites envers la capacitat del marit i considerava que segurament ell no devia ser prou vàlid per engendrar. En les seves cartes constants es desgrana aquest caràcter i personalitat que la fan destacar com una dona forta i resolutiva.

Un altre fet fora del comú, és la manca de sentiment de culpa per part d'Isabella, sentiment que

⁵⁰ LOCCI, Sara. (2015 p. 185).

⁵¹ KING, Margaret (1993 p. 203). L'autora ens diu: "muchas mujeres que vivieron en la emblemática época del Renacimiento trataron de formar parte de esta civilización no como madres o devotas, sino como forjadoras de sus formas culturales". La figura d'Isabella d'Este, clarament s'inscriu dins d'aquest grup de dones privilegiades.

⁵² CASTIGLIONE, Baldassare (1994 p. 350-352). L'autor, de forma genèrica, resumeix les virtuts bàsiques de les dones de la cort. Les qualitats indispensables si una dona volia agradar i ser estimada, eren: la bondat, la discreció, el saber governar una casa, ser bona mare, servir al marit, ser afable, graciosa, correcta en el tracte, honrosa, graciosa. No havia de ser objecte de xafarderies, la seva virtut, o actitud sexual, havia de ser pudorosa, no ser envejosa, ni xafardera, ni murmuradora.

ROVIRA, Josep M (1988 p. 53). Leon Battista Alberti, en la seva obra *I libri della famiglia*, en la segona part, afegeix unes observacions sobre el paper de la dona en l'entramat familiar: "*La mujer permanecería en la sombra ocupada manteniendo y alimentando a su hijito*". Recalcant la funcionalitat femenina, (pàg. 57) Alberti diu que a l'hora de buscar muller un home ha d'avaluar la seva bellesa, llinatge i riqueses. Entre les qualitats femenines, la més valuosa és la submissió vers l'home.

⁵³ BURCKHARDT, Jacob (1992 p. 77-78). A la cort de Ferrara, els casos d'infidelitat femenina eren castigats amb la mort. Per infidelitat s'entén tant actitud sexual infidel, com la infidelitat política, entesa com a traïció cap al marit. L'autor ens comenta que la mateixa mare d'Isabella d'Este, Eleonora d'Aragó, morí enverinada pel seu marit, Ercole d'Este, quan aquest va sospitar de la lleialtat de la seva dona vers els seus interessos polítics.

⁵⁴ MATTIALIANO, Emmanuele. (1985 p. 39-40).

⁵⁵ HERNÁNDEZ MELLA, Rocío; PACHECO SALAZAR, Berenice. "De la culpa a la redención: hacia una nueva psicología". *Ciencia y Sociedad* [en línea] 2009, XXXIV (Octubre-Diciembre): [Data de consulta: 3 de febrer de 2018] Disponible a: <<http://revele.com.veywww.redalyc.org/articulo.oa?id=87014516002>> ISSN 0378-7680 (Pàg. 509)

En un contexto donde a la mujer le es negada la posibilidad de construirse como *ser completo*, se configura la culpa en las mujeres a partir del sentirse en incumplimiento ante las expectativas sociales que han sido configuradas desde la masculinidad dominante.

Para Marcela Lagarde, feminista latinoamericana, la culpa viene dictada desde la racionalidad patriarcal. En su libro "Los Cautiverios de las Mujeres" (2003) expresa que, ante los roles estereotipados de género atribuidos a las mujeres y la imposibilidad de cumplir con todos los requerimientos como madre, esposa, amante y doméstica, las mujeres desarrollan tres manifestaciones de culpa: el no sentirse seres humanos completos, tener una identidad estereotipada y el no sentirse en capacidad de cumplir con todas las expectativas sociales.

De este modo, "*las enormes contradicciones emanadas de sus modos de vida generan en ellas rabia, dolor y agresión que no encuentran cauce positivo de expresión*" (Lagarde; 2003: 768).

*forma part de l'aprenentatge de com ser dona; aprenentatge que ella no fa.*⁵⁵

En una carta enviada a la seva cunyada Elisabetta Gonzaga, aquesta última estava malalta i Isabella desvetlla els seus secrets per cuidar-se i mantenir-se activa:

*"(...) la cominza a tuore sia el proponimento de guardarse da le cose triste et vivere de quelle che rendono sanità et substantia, et sforciarsi faré exercitio movendose cum la persona a cavallo et a pede, stare in rasonamenti piacevoli, per scarciare le malenconie et affani che per indispositione di corpo o animo gli occurressino, né attendere ad altro che la salute de l'animo prima et puoi ad honore et comodo de la persona, perchè altro da questo fragile mondo se può cavaré..."*⁵⁶.

En aquesta carta Isabella recomana guardar-se de les coses tristes i viure d'acord a aquelles coses que aportin substància i salut a la pròpia vida. Recomana sobretot l'exercici físic, passejos a cavall o caminades per aconseguir un raonament calmat i treure la melancolia de dins de la ment i, que si per indisposició del cos o de l'ànim hagués de fer front a un malestar, recomana prioritzar l'ànim equilibrat, perquè en aquest "fràgil món" és el millor tresor que es pot tenir. Uns consells que fugen dels estereotips sensibles que envolten les dones. En aquests consells de salut donats de dona a dona, d'amiga a amiga, reflectim una fortalesa de personalitat i de costums inusual en les seves congèneres.

En aquest paràgraf trobem un altre exemple del trencament que fa Isabella dels estereotips. Es nega i, és més, recomana no ser passiva, dependent, submissa, irracional, dèbil.

Isabella demostra a més sororitat cap a Elisabetta. Segons Marcela Lagarde⁵⁷, la sororitat és una dimensió ètica, política i pràctica del feminisme contemporani. És una experiència de les dones que condueix a la recerca de relacions positives i a l'aliança existencial i política, cos a cos,

subjectivitat a subjectivitat amb altres dones, per contribuir amb accions específiques a l'eliminació social de totes les formes d'opressió i al suport mutu per aconseguir el poder genèric de totes i l'apoderament vital de cada dona. Malgrat que el terme sororitat sorgeix amb el feminisme contemporani, sí que pot afirmar-se que Isabella demostra sororitat cap a la seva cunyada.

Quan Isabella d'Este fou mare, va destacar per una desigual atenció als seus fills. El seu menyspreu absolut cap a les seves filles la feia només valorar en sobreestima el seu fill hereu, nascut el tercer després de dues filles: Eleonora i Margheritta. Quan finalment després d'una espera de deu anys va néixer Eleonora, va suposar una gran frustració, era nena; amb el següent embaràs i naixement posterior d'una altra filla, una Isabella desesperada va abandonar el palau de Màntua per traslladant-se a Ferrara a la vora de la seva mare per recuperar-se del part, cosa que no va beneficiar la segona filla, que va morir als pocs mesos del seu naixement. Finalment, l'any 1500 naixia el seu primogènit Federico amb el qual es va veure sublimada finalment la seva funció femenina d'assegurar una descendència vàlida al marquesat. Totes les cartes d'Isabella testimonien la seva obsessió pel benestar del seu fill Federico deixant de banda tota la resta de fills, que no eren considerats vitals per a ella. Sovint reconeix Isabella que néixer dona és una desgràcia perquè frustra sentir-se atrapada en un paper poc agraït que es considerat inferior a l'home⁵⁸.

Aquest apartat enllaça amb una teoria bastant recent que qüestiona la maternitat: Orna Donath es pregunta per què moltes dones després de ser mares no han trobat la profetitzada plenitud. Donath examina el tabú i els mites construïts al voltant de la maternitat⁵⁹. Es poden tenir fills/es per molts motius i no sempre la decisió de ser mare està lliure de pressions socials. Està clar que en el cas d'Isabella la pressió social existia, la pressió de tenir un fill mascle com a reconeixedor del valor de la mare. En el cas d'Isabella, la plenitud ve perquè el fill és mascle, no per la maternitat en sí.

⁵⁶ AG La corrispondenza familiare, amministrativa e diplomatica dei Gonzaga vol II Indice A.G 2 F. 2. 9 e. Copiallettere particolare d'Isabella d'Este 1491-1511. Indice AG-F 23

⁵⁷ LAGARDE Y DE LOS RÍOS, Marcela. *Ponencia Pacto entre mujeres sororidad*. Coordinadora Española para el Lobby Europeo de Mujeres. Madrid (10/10/2006, Pàgs. 3-4) <http://www.caladona.org/termomix/wp-content/uploads/2012/01/pacto_entre_mujeres_sororidad.pdf>

⁵⁸ LOCCI, Sara. (2015 p. 98)

⁵⁹ DONATH, Orna. (2016 p. 31-32, 51)

"Mujeres madre." Estas dos palabras describen de manera concisa lo que se ha percibido como un hecho transcultural desde los albores de la historia humana: las mujeres no son solo las principales cuidadoras de sus hijos, sino también madres en sí.

Conocer los diversos caminos que han llevado a las mujeres a la maternidad deber ser el punto de partida para estudiar el arrepentimiento, una postura emocional que cuestiona la voluntad interior de ser madre de alguien, pero no solo eso. Nos permite reconsiderar, además, la suposición generalizada según la cual la mera visibilidad de la maternidad significa una voluntad *a priori* indudable de ser madre, pero es dicha suposición la que se utiliza para persuadir a las mujeres de que tengan hijos.

En un entorno social natalista podría resultar difícil para una mujer percibir primero y reconocer luego ante sí misma que no quiere ser madre.

Entre les seves reflexions més íntimes i físiques tenim el testimoni del record de la seva primera nit nupcial. Fugint de tot romanticisme o pensament amorós, Isabella fredament claudicava en les funcions d'atendre l'espòs sexualment. Però no gaudia ni li despertava cap sensibilitat amorosa. Novament percebem una Isabella que es reafirmava en l'ús de la raó i el temperament com a eina per solucionar qualsevol capítol o esdeveniment vital. La seva capacitat de raocini li pressuposa una fredor emocional on ella mateixa dissenya mentalment solucions pràctiques. La definim com una estratègia emocional amb capacitat d'autosuperació i anàlisi pròpia del seu comportament segons l'entorn al qual s'ha d'adaptar la seva vida.

“Non crede a queste cose ed ha troppa stima della propria intelligenza per volerle credere ad ogni costo mettendoci di suo la fede e sia pure la malafede delle altre donne. Stagioni perse vuoti d'anima da riempire con pensieri d'amore non ne conosce e non ne conoscerà mai. Ma (...) l'omaggio irruente di Francesco le piace, fa parte delle cose quali devono essere, e si capisce dal modo come racconterà poi ai cortigiani-solo agli intimissimi- gli episodi fisici della sua prima notte nuziale che ella segue gli slanci amorosi del marito con la simpatia di chi comprende e partecipa la qualitat calda di un impegno, ma non ne è travolto nè mutato”⁶⁰.

D'aquestes paraules se'n desprèn aquesta capacitat d'entendre les debilitats físiques i haver de fingir o esforçar-se per complir el que s'espera d'ella, però sense posar-hi sentiments ni emocions romàntiques, que afirma no tenir pas. Ella accepta mantenir la relació que prové del contracte del matrimoni. Veiem com sempre que la racionalitat i els seus pensaments dobleguen qualsevol descripció emocional o sentimental. L'experiència física de la seva primera nit de noces fou recordada com una experiència traumàtica per Isabella. Ho sabem gràcies al testimoni indirecte trobat en una carta molts anys després d'aquesta primera nit, just quan la seva pròpia filla primogènita Eleonora s'anava a desposar a la cort d'Urbino.

La filla Eleonora, advertida per la seva mare, s'imaginava patir una nit de noces esgarriosa i així ho deixa escrit a la mare: *“Io avevo tanta paura per quello che mi aveva detto vostra Eccellenza di quella rottura che intervienne a voi”⁶¹*. La filla confessava a la mare tenir molta por al respecte d'aquella primera experiència per la “ruptura” que va explicar-li la mare que havia patit en el seu primer cop. Aquesta complicitat mare-filla ens reflecteix una Isabella d'Este mare que no deixa marxar la seva filla ingènua cap a les seves núpcies, sinó que aquesta marxa ja informada dels temes físics. El fet de preparar les filles per a la nit de noces de forma poc idealitzada tampoc era gaire comú segons els documents de l'època. Més aviat les dones anaven al matrimoni amb faules amoroses i trobadoresques.

Pel que fa a les relacions que Isabella consentia, actualment es definiria com a violació consentida⁶². Aquest terme fa al·lusió a aquelles relacions sexuals que les dones accedeixen a mantenir sense cap nivell d'implicació, ganes, desig, libido o apetit sexual. Aquest acte és considerat com una auto-micro-violència sexual produïda, bàsicament, com a conseqüència de la construcció de la identitat de gènere i sexual de les dones immerses en una societat patriarcal.

El dia a dia de la dona dins del matrimoni havia d'estar lligat al control del marit. Isabella havia de demanar permís al seu espòs cada vegada que volia fer un viatge i allunyar-se de la cort mantuana. Aquests permisos sovint es demanaven per escrit:

“Ho intesto il volere suo, che non è che la presente vada a Ferrara. Gli rispondo essere apparecchiata in questa et in gonai altra cosa ad abbedire sempre a Vostra Eccellenza (...) Il desiderio che io avevo di compiacere mia madre era l'aver inteso che aveva la febbre e dolor di stomaco. Nodimeno ho maggior piacere di restare che di andare facendo cosa grata a Vostra Eccellenza”⁶³.

En aquesta carta veiem com l'obediència era un requisit indiscutible en la seva relació vers

⁶⁰ BELLONCI. (1974 p. 310). “No creu en aquestes coses i té massa estima per la seva pròpia intel·ligència per voler creure-les a qualsevol preu posant-hi la seva fe i fins i tot la mala fe d'altres dones. Ni ha viscut ni viurà mai estacions perdudes buides d'ànima per omplir-les amb pensaments d'amor. Però (...) li agrada l'impetuós homenatge de Francesco, forma part d'allò que ha de ser i, de la manera com després explicarà a les cortesanes (només a les més íntimes) els episodis físics de la seva primera nit de noces, s'entén que segueix els impulsos amorosos del seu marit amb la simpatia de qui comprèn i participa en la càlida qualitat d'un compromís, però no els ha aclarat ni els ha canviat”.

⁶¹ A.G.E Dipartimento affari esteri E. XXVI Pesaro e Urbino. Indice AEG-14.

⁶² CUENCA SUÁREZ, Sara. “«Violaciones Consentidas», una nueva violencia sexual: estudio preliminar / «Consented rape», a new sexual violence: preliminary research” en *Journal of Feminist, Gender and Women Studies* 2: 57-67, Septiembre/September 2015 (Pàg. 58) <<https://revistas.uam.es/revIUEM/article/view/2228/2346>>

⁶³ A.G.F. Legislazione e sistemazione del governo F.II Amnistrazione del governo. Copia lettere dei Gonzaga F. II. 9e Copia lettere particolari di Isabella d'Este 1491-1511. Indice A.G. F. 23. “He comprès quina és la vostra voluntat, que no és que la present vagi a Ferrara. Sabeu que estic preparada per obeir la vostra Excel·lència (...). Desitjava complaure la meua mare per haver entès que teníeu febre i mal d'estómac. No obstant això, em plau més quedar-me que marxar, fent coses agradables a la Vostra Excel·lència.”

l'espòs. Malgrat aquestes paraules de suposat plaer en l'obediència al marit, destacarem que Isabella era molt insistent en els seus desitjos i hàbil per trobar excuses i arguments a favor seu. Finalment el seu marit anava claudicant cada vegada més ràpidament en els desitjos de la seva dona.

Isabella torna a trencar amb el que s'espera d'una dona, no és passiva, ni submissa, ni irracional, ni dèbil; no té por. Utilitza altre cop les seves qualitats i aptituds intel·lectuals per aconseguir els seus objectius, considerades masculines.

El gran moment polític d'Isabella d'Este arribaria el 1509 quan l'estat venecià, fins llavors aliat fidel, es convertia en un fort enemic i en una emboscada de guerra feia empresonar de forma poc honrosa Francesco Gonzaga, tancant-lo al palau ducal de Venècia. En aquest capítol, Isabella d'Este va fer ostentació d'intel·ligència, astúcia i capacitat diplomàtica per mantenir el marquesat mantovà resguardat de qualsevol incident bèl·lic entre els tres grans rivals que es disputaven els territoris fragmentats italians: l'exèrcit francès a les ordres del monarca Carles VIII, per una altra banda l'Estat Venecià i finalment el no menys fort Estat Pontifici. Isabella havia de sobreviure entre rivalitats i hostilitats preveient que estava en una situació vulnerable davant de qualsevol atac armat a Màntua. Malgrat el perill i la dificultat, Isabella va poder fer ostentació de mestratge i domini en l'art dels acords i posar pau. Els equilibris diplomàtics la van situar en una posició on els fets i les demostracions eren igual d'importants que les paraules i els acords. Durant dos anys, Isabella d'Este va estar sola al capdavant del marquesat. Els seus assessors i diplomàtics eren sovint els seus mateixos humanistes i amics. Una de les seves primeres decisions fou obrir la cort mantovana dia i nit a rebre qualsevol ciutadà mantovà i ella personalment escoltar i comprometre's a resoldre les qüestions que afectessin els seus ciutadans. Aquesta disponibilitat i capacitat de treball van fer que la marquesa fos valorada com a pròxima i sempre va ser valorada i estimada pel seu poble.

Isabella també exerceix en certa manera el que s'ha definit com a ètica de la cura⁶⁴, definida com l'ètica, seguida per les dones, que consisteix en jutjar tenint en compte les circumstàncies personals de cada cas. Està basada en la responsabilitat cap a la resta de persones. No actuar quan algú ho necessita es considera una falta. Aquesta ètica entén el món com una xarxa de relacions on allò important no és el formalisme, sinó el fons de les qüestions sobre les quals s'ha de decidir (Núria Varela)⁶⁵.

Entre 1509 i 1512, tres grans potencies rodejaven les terres del marquesat i en qualsevol moment podia veure's immersa en una invasió bèl·lica. Per evitar enfrontaments, va deixar que seu fill primogènit mateix anés com a prova de fidelitat a viure a Roma al costat del papa Juli II. El seu estimat fill de nou anys marxava cap a Roma allunyant-se del control de la mare com a peça política clau per evidenciar que la gestió isabelina no trairia mai els interessos pontificis. Per una altra banda Isabella no va pagar el rescate que la república veneciana demanava per l'alliberament del seu espòs. El fet de no pagar s'avenia amb la voluntat del rei francès, Carles VIII, de no enriquir l'enemic. D'aquesta forma Isabella demostrava una fidelitat a França que feia possible evitar una invasió francesa. Aquesta habilitat d'Isabella per salvaguardar els interessos de la nissaga dels Gonzaga va ser vista pel seu propi espòs com una vergonya que el menyscabava a ell especialment i el feien vulnerable a ulls de tothom, perquè mentre ella resolvia les qüestions d'estat de forma pacífica i impecable ell continuava empresonat i deshonorat. Francesco estava desolat veient que ningú acudia a pagar el seu rescate i va començar a malfiar-se de la seva esposa.

Com hem comentat, Isabella també entronca amb el que es coneixerà com el feminisme pacifista. Com s'apunta al Manifest WILPF 2015, "la violència no és inevitable. És una elecció. Nosaltres elegim la no-violència, com a mitjà i com a fi"⁶⁶.

En aquest capítol vital torna a situar-se en una posició de poder destinada als homes: demostra

⁶⁴ Ètica definida per Carol Gilligan en contraposició a l'Ètica de la justícia teoritzada per Lawrence Kohlberg, de qui ella era deixeble.

Gilligan va plantejar que el problema fonamental dels estudis de Kohlberg va ser el fet de limitar-se a subjectes masculins; aquest fet va introduir una desviació dels resultats motivada per la diferent educació vital i moral que reben els homes i les dones en la societat. Els homes es mourien en allò formal i abstracte, en el respecte als drets formals dels altres, en l'àmbit individual i en les normes. Les dones es mourien en allò contextual, en la responsabilitat envers els altres, en les relacions i en una concepció global i no només normativa de la moral. Davant aquestes deficiències, Gilligan va realitzar un nou estudi en el qual els subjectes eren dones i els dilemes que es proposaven eren qüestions reals, com l'avortament. El resultat va ser el descobriment d'un model ètic diferent al propugnat per Kohlberg. Si aquest propugnava com a model de desenvolupament moral una ètica de la justícia, en els estudis de Gilligan va sortir a la llum l'ètica de la cura.

⁶⁵ Generalitat de Catalunya. *Estimar no fa mal. Dossier pedagògic. Acció pedagògica a centres educatius de justícia juvenil* (Pàg. 27) <http://dones.gencat.cat/web/.content/03_ambits/docs/vm_dossier_pedagogic.pdf>

⁶⁶ BARRERO, Ana (Cultura de Paz i WILPF); HERNÁNDEZ, Maribel (periodista i WILPF). *100 años de feminismo pacifista*. 20 d'abril de 2015 <<http://blogs.elpais.com/paz-en-construccion/2015/04/100-a%C3%B1os-de-feminismo-pacifista.html>> El 28 d'abril del 1915, nou mesos després de l'inici de la I Guerra Mundial, es va celebrar a l'Hai

estabilitat emocional, autocontrol, tendència al domini, qualitats i aptituds intel·lectuals, racionalitat, valentia, eficiència, objectivitat i un clar domini de l'espai públic, no només del domèstic i familiar.

La peculiaritat més valorada d'Isabella des dels seus tendres sis anys era ara el motiu de màxima vergonya perquè quedava palesa la seva superioritat racional enfront de l'espòs. Tots els recels es van encendre i Francesco Gonzaga, quan va retornar del seu captiveri, ja no va voler viure amb la seva esposa. Francesco es va instal·lar a Palazzo San Sebastiano, a la mateixa Màntua, fent que dues corts en paral·lel evidenciessin el distanciament entre ambdós esposos. Isabella tenia el prestigi i les relacions suficients per ser valorada i no veure perillar el seu estatus; era evident que Francesco no la podia acusar de traïció perquè a ulls de tothom ella era valorada com a figura protectora i salvadora de la pau al marquesat. A partir del 1512 s'acaben les cartes de la fidelíssima esposa demanat permís a la Seva Excel·lència per anar de viatge; a partir d'aquell moment Isabella va gaudir d'una llibertat auto-atorgada, que es va reforçar el 1519 amb la mort de sífilis de Francesco Gonzaga⁶⁷. Entre aquestes dates però, trobem que les discussions de la parella es feien via carta i ens aporten molta informació sobre les seves respectives posicions de gènere.

Fou l'any 1513 quan Massimiliano Sforza fou restituit com a duc de Milà per la Lliga Santa. Isabella d'Este, com a tieta de Massimiliano, no es va voler perdre el retorn del seu nebot a la cort riquíssima milanesa i ella mateixa, amb les seves gentil dones de la cort, es va traslladar a la ciutat ducal pels festejos del retorn. Eren habituals les jornades festives a palau. Les dames de companyia seduïen els diferents ambaixadors i feien parlar molt; a més, es veien esperonades per Isabella d'Este mateix per gaudir de la màxima amplitud d'amistats i confidents útils

per a la supervivència del marquesat de Màntua. Per ella, aquelles gestes festives eren tardes i nits diplomàtiques. Francesco Gonzaga, malalt de sífilis a Màntua al palau San Sebastiano, era informat gràcies als seus propis testimonis del comportament de la seva esposa i dames de companyia. En una carta que li enviava Cesare Gonzaga el 24 de gener l'informava dels següents jocs de palau:

“Lunedí Madonna è andata a visitare il legato, che le ha fatto grandissimo onore con una bella colazione et accompagnata (...) dal Gurgense (...) l'ambasciatore di Spagna e molti gentiluomini. Giunti in càmera il Gurgense abbracciò tutte le done e quando fu a la signora Brognina le prese la mano e la condusse net cerchio onorevole, seduta a terra ai piedi di Madonna e lui stesso si sedette a terra vicino a lei, con gran gentilezza e grandissimo piacere stette tra i signori”⁶⁸.

Isabella d'Este s'assegurava de ser un pol d'atracció gràcies a l'ús indiscriminat d'estratègies de seducció, o bé gràcies al seu intel·lecte i capacitat d'unir ambicions, o bé gràcies a la capacitat de seducció de les seves pròpies joves dames de companyia, a les quals adoctrinava en vestimentes escotades i actituds llibertines que ella mateixa esperonava i així ho deixava evidenciat en les seves cartes personals. El fet que els homes fossin dèbils davant la bellesa de les seves dames li suposava un *divertimento* útil a l'hora d'aconseguir amistats, confidències i futures aliances:

“Le ha fatto l'asino ai piedi (...) é si gettò in terra, non ricordandosi della dignità e grado suo, e con lei fece l'amor quando gli parve, finché sopraggiunse la notte”⁶⁹.

Isabella utilitzava el que Catherine Hakim ha definit com a capital eròtic⁷⁰, no necessàriament el seu, sinó el de les seves dames. Aquest capital és la suma de diferents elements i és per tant polifacètic⁷¹:

el I Congrés Internacional de Dones. Sota la presidència de la nord-americana Jane Addams, 1.136 dones de diferents cultures, llengües i tendències, procedents de 12 països –fins i tot enfrontats en el conflicte–, es van reunir, desafiant els perills i obstacles de l'escenari bèl·lic, buscant la pau. Durant quatre dies, aquestes dones valentes i compromeses, convençudes que l'assoliment de la pau, la igualtat i la justícia per a tothom eren objectius inseparables, van debatre i denunciar l'horror de la guerra, van elaborar estratègies de pau i van intentar trobar un mecanisme de mediació immediata per aturar la matança.

D'aquest Congrés, en van sorgir diverses iniciatives que urgien els governs del món a posar fi a la terrible guerra i a construir una pau permanent i amb justícia. Sens dubte, va marcar l'inici del moviment internacional de dones per la pau, del feminisme pacifista i antimilitarista amb vocació internacionalista. A més, va ser l'origen de la Lliga Internacional de Dones per la Pau i la Llibertat (WILPF).

⁶⁷ LOCCI, Sara. (2015 p. 98-100).

⁶⁸ PIZZAGALLI, Daniella (2001 p. 337). Dilluns la senyora va anar a esmorzar amb gran plaer i honor acompanyada del Gurgense, de l'ambaixador d'Espanya i d'altres cavallers. Junts a la cambra, el Gurgense va abraçar-se a totes les dones i quan va arribar a la senyoreta Brognina li va agafar la mà i la va conduir al cercle d'honor als peus de la senyora marquesa; allà s'assegueren al terra prop un de l'altre amb gran gentilesa i plaer.

⁶⁹ PIZZAGALLI, Daniella (2001 p. 337). Va fer el ruc als peus (...) i es va tirar al terra, sense recordar la seva dignitat i rang, i amb ella va fer l'amor quan li semblava, fins que va arribar la nit.

⁷⁰ HAKIM, Catherine. (2012 p. 20-26).

El capital eròtic és una combinació d'elements estètics, visuals, físics, socials i sexuals que resulten atractius per a altres membres de la societat, especialment els del sexe oposat, en tots els contextos socials (cal tenir en compte que Hakim situa la teoria en el marc del sistema sexe-gènere binari). Segons la societat i l'època, poden destacar uns aspectes més que altres.

- *El primer element és la bellesa, la qual sempre és un element central, tot i que les idees sobre allò que és bell canviïn amb les cultures i amb el temps. També varien els gustos personals.*
- *El segon element és l'atractiu sexual, que no té per què estar lligat a la bellesa clàssica. Fins a cert punt, la bellesa se centra en l'atractiu facial, mentre que l'atractiu sexual és una qüestió de cos.*
- *El tercer element és clarament social: la gràcia, l'encant, el do de gents, la capacitat de caure bé i fer que la resta estigui a gust, contents, amb ganes de conèixer-te i, si s'escau, de desitjar-te.*
- *El quart element és la vitalitat, barreja de bona forma física, energia social i bon humor.*
- *El cinquè element està relacionat amb la presentació social: la manera de vestir-se, maquillar-se, els perfums, les joies o altres ornaments, el pentinat i els diversos accessoris que porta la gent per indicar al món el seu estatus social i el seu estil.*
- *El sisè element és la pròpia sexualitat: la competència i energia sexuals, la imaginació eròtica, l'esperit lúdic i tot allò que caracteritza els partnaires sexualment satisfactoris.*

Sovint Isabella era indiscreta amb les intimitats de les seves dames de companyia, i merca-dejava amb elles fins al punt que aquestes es veien col·lapsades. El cas de Leonora Brognina era especialment evident perquè Isabella abusava de la bellesa d'aquesta jove atraient nombrosos homes per afavorir la cort mantuana. Finalment aquesta dama, juntament amb una altra, van “alliberar-se” de la marquesa amb una peculiar aventura que Isabella d'Este narra a la seva cunyada Lucrezia Borgia ⁷².

“Oggi è accaduto un caso tanto improvviso et mirabile qu. To alcuno altro accaduto qui già molto

tempo, il quale me parso avisare a V.S. in incorso di uno che la mi scrissi gli di passati esser accaduto in la sua corte, simile a questo. La Leonora filiola di Bernardino di Prosperi i et la Leonora Brognina mie donzelle havendo havuto licentia da me dandarse a confessarè tramite reverentia di q. Sta solemnità dil corpo de pi poi che hebbero satisfatto a questo, pregoreno una vechia che le avea mandato in compagnia che le volesse menare alle sore dil Carmine, a veder certo mio laboreto che facio far a quella madre, da la qualle compiaciute di questo entrate che faremo nell monastero senza saputa alcuna de la priora intrarono in sacrestia: dove elle istesse se vestiro certe toniche che ritrovamo et se seriano tosate che havessero ritrovato fortice: io inteso questor estai tutta stupida di maraviglia, ne potei contenerme da piangere, et no me bastando l'animo de poterlo parlaré senza molte lacrime, le mandai Benedetto Cadelano mio secret.o, et il scalco a veder de indurle à uscir et star meco finche se vedesse se erano be afirmate, et a Ill. mo S. Mio consorte in medesimo tempo ne mando Federico mio filiolo qualo havo fatto ogni possibil prova, sia tutto in vano, tramite che siano astantis di no voler piu uscir tramite modo alcuno (...) la Prospera afferma esser de questo proposito già molti messi et che la desiderava de farse sore in Ferrar dove sono le sorelle, et tramite questo aspettava occasione che io venissi la, ma che havendo inteso ch'io tenevo practica de maritarla la ha voluto p.venire tramite no me bisgnar gradire volendola maritae: la Brognina no ha anchor voluto dir q.nto sia che lè in questo proposito, se vede in l'una el l'altra una gran constantia et ferventia, unde par che ogni modo le siano mosse da una forte inspiratione”⁷³.

Brognina fugí d'un destí de submissió i casori internant-se en un monestir sense sol·licitar permís ni de la seva senyora ni del seu pare. Moltes eren les dones que escollien la carrera

⁷¹ És important comentar que Hakim, tot i autodenominar-se feminista, ha estat molt criticada també pel feminisme que considera la teoria de Hakim pseudofeminista i que encobreix una perspectiva reaccionària i patriarcal. Malgrat aquesta crítica, la seva teoria ens serveix per explicar aquest moment de la vida d'Isabella d'Este.

<https://www.researchgate.net/profile/Maria_Isabel_Menendez_Menendez2/publication/275952342_Alianzas_conceptuales_entre_patriarcado_y_postfeminismo_a_proposito_del_Capital_Erotico/links/554a70310cf29752ee7c19dc/Alianzas-conceptuales-entre-patriarcado-y-postfeminismo-a-proposito-del-Capital-Erotico.pdf>

⁷² PIZZAGALLI, Daniella (2001 p. 338).

⁷³ LOCCI, Sara (2015 p. 193-194). Avui ha passat un cas tant imprevisit i admirable com cap altre que hagi passat aquí des de fa temps, que s'assembla al que vostra senyoria em va informar ja fa temps (referint-se a una carta prèvia en la que Lucrezia Borgia li explicava com tres de les seves dames de companyia molt joves havien decidit fer-se monges de sobte) d'un capítol semblant que havia tingut lloc a la seva cort. La Leonora, filla de Bernardino de Prosperi, i la Leonora Brognina, donzelles meves, havent obtingut el meu permís per anar a confessar-se, un cop satisfet això, van demanar-li a una vella que les havia acompanyat que les portés a veure les monges del Carmine per veure un treball que jo havia manat fer a aquella mare i complagudes d'això, una vegada entrades en el monestir, sense que la priora ho sabés, van entrar a la sagristia, es van vestir amb uns hàbits que allà van trobar i es van esquil·lar els cabells amb unes estisores que van trobar. Quan me'n vaig assabentar, em vaig quedar meravellada (sorpresa) i no vaig poder contenir el plor, i no tinc l'ànim de comentar-ho sense que em caiguin les llàgrimes. Els vaig enviar Benedetto Cadelano, el meu secretari, per veure si aconseguia convèncer-les de sortir i estar amb mi fins que es veiés si estaven realment convençudes. I l'ill·lustríssim el meu consort els va enviar Federico, el meu fill, que ho va intentar tot en va perquè segueixen dient que no volen sortir de cap de les maneres. (...) La Prospera afirma que ja feia molts mesos que tenia aquest propòsit i que el seu desig era fer-se monja a Ferrara, on viuen les seves germanes, i per això esperava l'ocasió que jo anés allà; però veient que els meus plans eren casar-la, va voler prevenir-ho. La Brognina no ha volgut dir si ja fa temps que tenia aquest propòsit; se'ls nota a les dues una gran constància i fervor i sembla que estan mogudes per una forta inspiració.

religiosa per veure's alliberades de carregues associades al seu gènere en el matrimoni.

Francesco Gonzaga davant totes aquestes aventures a la cort Milanesa demanava urgentment a la seva dona que tornés a casa seva, a la cort Mantuana. El 9 de febrer de 1513, amb carta del seu puny i lletra, escrivia a la seva esposa: *"il vostro caro marito"* declarant-li que *"sei necessaria a Mantova al governo delle cose nostre"*. Però Isabella va respondre feliçment *"Io scrivendo al signor che io penso che non sono necessaria a Mantova"*. Isabella restava a Milà en una cort plena de personatges provinents de les principals corts europees i italianes semblant aliances que ella preveia que en un futur podien ser profitoses pel marquesat mantovà. No veia utilitat a tornar a casa i així desobeïa l'espòs, rebaixant-lo novament a malalt sifilític atrapat al palau San Sebastiano, degradant-se físicament per una malaltia que no li permetia defensar els interessos familiars i reclamant el retorn d'Isabella, mentre que ella considerava que s'havia guanyat per fets consumats la seva pròpia llibertat.

Finalment Francesco Gonzaga esclata en una carta plena de rancúnia:

"Abbiamo notato il sottoscritto, redarguendolo (...) perche se fosse vero che desideraste vederli come dite, nessuna causa avrebbe potuto trattenerli (...) La Signoria Vostra si ricordi del rispetto et onore nel quale sempre l'abbiamo avuta e riconosca e ricordi quale sia il suo debito, che ormai a taletà e discrezione che non dovrebbe aver bisogno di altrui ricordo (...) et è ragionevole che pù contrappesi il nostro rispetto che dal resto dal mondo, e ritorni ormai senza più lunghe⁷⁴". Francesco fa un recordatori de fidelitats i deutes que ella hauria de tenir presents, valorant també que sempre ha estat apreciada i tractada respectuosament. Demana també més discreció en els seus interessos, suposant que la tasca diplomàtica és massa descarada en la seva esposa, i ja la vol de tornada a casa. Isabella respon una llarga carta de queixa al seu marit, on es mostra indignada: *"Poiché io non credo in questo mio viaggio a Milano aver fatto cosa che io meriti essere favola del volgo. So bene che ho conquistato mille amici a Vostra Signoria et a me, e ho fatto quello che io debbo e sono solita a fare, perché*

grazie a Dio et a me stessa non ebbi mai bisogno di governo, né di ricordo, per governare la persona mia⁷⁵".

Isabella deixava clara la seva autonomia i estava orgullosa de si mateixa com un exemple de persona cabal que no necessita ser controlada i tenia clars els seus objectius vitals. Francesco Gonzaga quedava finalment arraconat de la vida de la marquesa i ell en successives cartes a amics declarava: *"A noi duole et ormai abbiamo vergogna di avere una moglie di quella sorte che sempre vuol fare a suo modo e di suo cervello⁷⁶".* O sigui: "Ens fa vergonya tenir pel nostre destí una dona que sempre vol fer el que diu el seu cervell". Considerava que la forta personalitat, lideratge i intel·ligència d'Isabella en aquell context se li giraven en contra i perdia de vista el seu lloc reservat en la privacitat.

La marquesa sovint es lamentava de la condició d'inferioritat que li suposava el fet de ser dona i d'haver d'estar sempre intercedint i buscant excuses per acabar fent el que desitjava. Malgrat aquestes lamentacions, Isabella, a partir de la mort del marit l'any 1519, va gaudir de la màxima llibertat i, encara que ella sempre havia sabut resoldre els entrebancs que la vida li posava al davant amb astúcia i intel·ligència, a partir de ser vídua podia veure's alliberada de formalitats i protocols. S'obria una etapa de viatges i cartes a ambaixadors i comerciants d'arreu. Les seves màximes aficions eren gaudir de l'art, les antiguitats, els perfums i sobretot la música. Isabella passaria llargues temporades a Roma, on ella mateixa influiria en els diferents pontífexs a favor de l'estat mantovà un cop aquest era ja capitanejat pel seu propi fill Federico Gonzaga.

L'excepcionalitat d'Isabella d'Este rau en gran part:

– *En la capacitat d'encarnar en una dona estereotips de gènere i trets de personalitat masculins amb suficient habilitat com per sobreviure a una provocació constant al sistema de sexe-gènere establert (mascle/home/masculinitat i femella/dona/feminitat), és a dir, al trencament de les normes sobre allò que ha de fer i que s'espera d'una dona, ja que "la dona del Cèsar no només ha de ser honrada, sinó que, a més, ha de semblar-ho".*

⁷⁴ PIZZAGALLI, Daniella. (2001 p. 345). "El sotassinat ha notat, retraient-vos (...) perquè si fos veritat que desitgeu veure'ns com vós dieu, res no us hauria pogut retenir (...). La vostra senyoria ha de recordar el respecte i l'honor que sempre li hem tingut i cal que reconegui i recordi quins són els seus deutes, sobretot ara, a tant temps i discreció, que no hauria de ser necessari que una altra persona recordi (...) i és raonable que pugui contrapesar més el nostre respecte que el de la resta del món i que torneu ara sense retardar-ho més."

⁷⁵ PIZZAGALLI, Daniella. (2001 p. 345). Perquè no crec que en aquest viatge a Milà hagi fet res que em faci merèixer ser faulta de la plebs (referint-se a haver aixecat rumors i comentaris de mala fe al voltant seu, o al fet de donar mala fama). Sé bé que he conquerit milers d'amics per a la Vostra Senyoria, i per a mi. I sé que he fet allò que havia de fer i estic acostumada a fer-ho, perquè gràcies a Déu i a mi mateixa no he necessitat mai ni govern, ni recordatoris per governar-me a mi mateixa".

- *En desenvolupar accions feministes, tot i que no es pot afirmar que ho fos; de fet en el Renaixement no existia el feminisme. Realitzar accions feministes no et converteix en feminista.*
- *En ser una dona apoderada, entenen l'apoderament com⁷⁷:*
 - *El procés a través del qual cada dona es qualifica i es dona permís per poder fer coses i viure amb autoritat, és a dir valorada i reconeguda. Això és rellevant per la constant desvalorització, en major o menor grau i amb més o menys subtilesa, de les dones en tots els àmbits de la societat.*
 - *El procés de canvi profund, transformació, mitjançant el qual cada dona, de mica en mica, deixa de ser objecte dels altres, és a dir, deixa de "ser per als altres"; i es converteix en subjecte de la pròpia vida, en "ser per a ella mateixa".*
 - *Suposa desenvolupar la consciència de tenir el dret a tenir drets, reconèixer la pròpia autoritat i confiar en la capacitat d'aconseguir propòsits. Es diu que una dona és o està apoderada quan aquestes capacitats es converteixen en poders vitals i es tornen estructurals, es converteixen en la seva forma de ser.*

⁷⁶ PIZZAGALLI, Daniella (2001 p. 346).

⁷⁷ LAGARDE Y DE LOS RÍOS, Marcela. *Cuaderno 1. Vías para el empoderamiento de las mujeres*. FEMEVAL, Agrupación para la Igualdad en el Metal (Pàgs. 5-6) <http://www.femeval.es/proyectos/ProyectosAnteriores/Sinnovaciontecnologia/Documents/ACCION3_cuaderno1.pdf>

Bibliografia i webgrafia

- ANDERSON, Bonnie S.; ZINSSER, Judith P. *Historia de las mujeres: una historia propia*. Volum 2. Barcelona, Crítica, 1992.
- BARRERO, Ana (Cultura de Paz i WILPF); HERNÁNDEZ, Maribel (periodista i WILPF). *100 años de feminismo pacifista* [en línia]. 20 d'abril de 2015 <<http://blogs.elpais.com/paz-en-construccion/2015/04/100-a%C3%B1os-de-feminismo-pacifista.html>> [Consulta: 3 de febrer de 2018].
- BELLONCI, M. "Isabella d'Este a cinquecento anni dalla sua nascita", (Pàgs. 47, 56). *Mantova e i Gonzaga nella Civiltà del Rinascimento*. Mantua, Mondadori, 1974
- BURCKHARDT, Jacob. *La cultura del Renacimiento en Italia*. Madrid, Akal, 1992
- BURKE, Peter. *El Renacimiento Italiano, cultura y sociedad en Italia*. Madrid, Alianza, 1993
- CARTWRIGHT, Julia. *Isabella d'Este Marchioness of Mantua. 1474- 1539*. Vol I. Londres, John Murray Albermarle Street, 1923
- CASTIGLIONE, Baldassare: *El cortesano*. Madrid, Cátedra, 1994
- CAPDEVILA, Joaquim. (2008) *Tàrrega (1898-1923): societat, política i imaginari*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CUENCA SUÁREZ, Sara. «Violaciones Consentidas», una nueva violencia sexual: estudio preliminar / «Consented rape», a new sexual violence: preliminary research [en línia]. *Journal of Feminist, Gender and Women Studies* 2: 57-67, Septiembre/September 2015 <<https://revistas.uam.es/revIUEM/article/view/2228/2346>> [Consulta: 3 febrer 2018].
- DIRECCIÓ GENERAL D'IGUALTAT D'OPORTUNITATS EN EL TREBALL. *Recull de termes. Dones i Treball*. [en línia] Departament de Treball <<http://teiximxarxes.cat/recurs/recull-de-termes-dones-i-treball>> [Consulta: 3 febrer 2018].
- DONATH, Orna, *Madres Arrepentidas. Una mirada radical a la maternidad y sus falacias sociales*. Barcelona, Penguin Random House Grupo Editorial, 2016.
- EG. ESTÁBAÑEZ, *La cuestión feminista en Aristóteles*. Estudios filosóficos 33, 1984 (Pàgs. 9-39)
- FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, Manuel. *Casadas, monjas, ramerías y brujas. La olvidada historia de la mujer española en el Renacimiento*. Madrid, Espasa Libros, 2010.
- FONTANET VILADOT, Mireia. *1.066 conceptes per entendre la igualtat (Breu diccionari en evolució sobre igualtat)*, inèdit.
- GARGALLO, Francesca. *El feminismo es pacifismo mientras soplan vientos de guerra* [en línia] <<https://francescagargallo.wordpress.com/ensayos/feminismo/feminismo-y-mujeres/el-feminismo-es-pacifismo-mientras-soplan-vientos-de-guerra/>> [Consulta: 5 febrer 2018].
- GENERALITAT DE CATALUNYA: *Estimar no fa mal. Dossier pedagògic. Acció pedagògica a centres educatius de justícia juvenil* [en línia] <http://dones.gencat.cat/web/.content/03_ambits/docs/vm_dossier_pedagogic.pdf> [Consulta: 5 febrer 2018].
- GONZÁLEZ, Marta I.; RIECHMANN, Jorge; RODRÍGUEZ CARREÑO, Jimena; TAFALLA, Marta (coords.). *Razonar y actuar en defensa de los animales*, Madrid, Los Libros de la Catarata, 2008.
- GONZÁLEZ, Marta I.; RODRÍGUEZ CARREÑO, Jimena. "Al margen de los márgenes: encuentros y desencuentros entre feminismo y defensa de los animales", en GONZÁLEZ, Marta I.; RIECHMANN, Jorge; RODRÍGUEZ CARREÑO, Jimena; TAFALLA, Marta (coords.). *Razonar y actuar en defensa de los animales*, Madrid, Los Libros de la Catarata, 2008.
- HALE, J.R (Dir.). *Enciclopedia del Renacimiento Italiano*. Madrid, Alianza, 1984.
- HAKIM, Catherine. *Capital erótico. El poder de fascinar a los demás*. Debate, 2012.
- HERNÁNDEZ MELLA, Rocío; PACHECO SALAZAR, Berenice. *De la culpa a la redención: hacia una nueva psicología. Ciencia y Sociedad* [en línea] 2009, XXXIV (Octubre-Diciembre): [Fecha de consulta: 3 de febrero de 2018] Disponible en: <<http://revele.com.veywww.redalyc.org/articulo.oa?id=87014516002>> ISSN 0378-7680
- HUIZINGA, J.. *El otoño de la Edad Media*. Madrid, Alianza, 1996.
- LAGARDE Y DE LOS RÍOS, Marcela: *Claves feministas para la autoestima de las mujeres*. Madrid, Ed. Horas y Horas, 2001.
- FEMEVAL, Agrupación para la Igualdad en el Metal *Cuaderno 1. Vías para el empoderamiento de las mujeres*. [en línia] <http://www.femeval.es/proyectos/ProyectosAnteriores/Sinnovaciontecnologia/Documents/ACCION3_cuaderno1.pdf> [Consulta: 5 febrer 2018].
- Enemistad y sororidad: Hacia una nueva cultura feminista* [en línia], <<http://e-mujeres.net/project/enemistad-y-sororidad-hacia-una-nueva-cultura-feminista/>> [Consulta: 3 febrer 2018].
- COORDINADORA ESPAÑOLA PARA EL LOBBY EUROPEO DE MUJERES. *Ponencia Pacto entre mujeres sororidad*, [en línia]. Madrid (10/10/2006) <http://www.caladona.org/termomix/wp-content/uploads/2012/01/pacto_entre_mujeres_sororidad.pdf> [Consulta: 3 febrer 2018].
- LAGUNAS, Cecilia. *Historia y género. Algunas consideraciones sobre la historiografía feminista* [en línia]. *La Aljaba*, segunda época, Vol. I, 1996 <<http://www.biblioteca.unlpam.edu.ar/pubpdf/aljaba/v01a05lae gunas.pdf>> [Consulta: 21 gener 2018].

- LERNER, Gerda. *La creación del patriarcado*. Katakarak Liburuak, Pamplona, 2017.
- MATTALIANO, Emanuele. “ Le donne i cavallier, l'arme, gli amori Estensi nel Cinquecento a Ferrara”, (Pàgs. 39- 43). *Da Borso a Cesare d'Este. La scuola di Ferrara 1450- 1628*. Londres, Beltruardo, 1985.
- McINTOSH, Peggy. *El Privilegio Blanco: Deshaciendo la Maleta Invisible* [en línia] <<https://redfeminismo.wordpress.com/2016/09/15/el-privilegio-blanco-deshaciendo-la-maleta-invisible/>> [Consulta: 24 gener 2018].
- LOCCI, Sara: *La correspondencia entre Isabella d'Este i Lucrezia Borgia: Arte Piedad y linaje en las cortes del Renacimiento Italiano*. Tesi doctoral, Universidad de Murcia, 2015.
- MUJERES CON CIENCIA. *Un pasado que ilustra con perspectiva de género: el debate sobre la división sexual del trabajo* [en línia] <<https://mujeresconciencia.com/2016/10/17/pasado-ilustra-perspectiva-genero-debate-la-division-sexual-del-trabajo/>> [Consulta: 24 gener 2018].
- PANVINI, Francesco. “La monetazione dei Gonzaga dal 1328 al 1707: nota di carattere generale”, (Pàgs. 135- 161). *I Gonzaga. Moneta Arte Storia* . Milano, Electa, 1995.
- PIROMALLI, Antonio. *La cultura a Ferrara, al tempo di Ludovico Ariosto*. Roma, Bulzoni Editore, 1975.
- PIZZAGALLI, Daniella. *La signora del rinascimento. Vita e splendori di Isabella d'este allà corte di Mantova*. Milano, Burrizzoli saggi, 2001.
- PONS I CARRERA, Neus. “La prostitució i el bordell a la Tàrrrega del segle XV” (Pàg. 74). URTX núm. 4 Revista cultural de l'Urgell, 1992.
- ROVIRA, Josep M.: *Leon Battista Alberti*. Barcelona, Península, 1988
- SERRANO, Adriana; OLIVEROS, Carlos Eduardo (colaboración). *Alguien que cuide de mí. Para una lectura crítica sobre los discursos de igualdad de género* [en línia]. Centro de Estudios Políticos e Internacionales, Borradores de Investigación; 11 – Centro Editorial Universidad del Rosario, Bogotá, 2005 <http://www.urosario.edu.co/cpg-ri/Investigacion-CEPI/documentos/papers/Documento_11/> [Consulta: 3 de febrer 2018].
- SERVICIO ANDALUZ DE EMPLEO – CONSEJERÍA DE EMPLEO. *Sexismo y Cultura* [en línia] <http://www.juntadeandalucia.es/empleo/recursos/material_didactico/comun/transversalidad/M1/M1_Texto/M1_T03.pdf> [Consulta: 5 de febrer 2018].
- STRANO, Titina. *Isabella d'Este marchesa di Mantova*. Milano, Ceschina, 1952.
- UNIVERSITAT DE VALÈNCIA – UNITAT D'IGUALTAT. *Glossari sobre relacions de gènere i polítiques d'igualtat* [en línia] <<http://www.uv.es/uvweb/unitat-igualtat/ca/recursos//glossari/d-1285875545803.html>> [Consulta: 3 de febrer 2018].
- KING, Margaret. *Mujeres renacentistas. La búsqueda de un espacio*. Madrid, Alianza, 1993
- VELASCO SESMA, Angélica. *La ética animal. ¿Una cuestión feminista?* Madrid, Ediciones Cátedra, 2017.
- WOOLF, Virginia. *Una habitación propia*. Barcelona, Editorial Seix Barral, 2008.

